

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

KORNELIA KOŃCZAL

Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie

JOANNA WAWRZYŃIAK

*Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego***POLSKIE BADANIA PAMIĘCIOZNAWCZE:
TRADYCJE, KONCEPCJE, (NIE)CIĄGŁOŚCI***

Zainteresowanie pamięcią zbiorową pojawiło się w naukach społecznych i humanistyce w latach siedemdziesiątych XX wieku, a ostatnia dekada minionego stulecia słusznie bywa nazywana „czasem wszechobecności pamięci” (Rouso 1998, s. 75; Bédarida 2003, s. 225). Tego typu diagnozy odnoszą się przede wszystkim do koniunktury badań nad pamięcią zbiorową we Francji (Dosse 1998), Niemczech (Schmidt 1991) i Stanach Zjednoczonych (Olick 2008). Zdaniem niemieckiej literaturoznawczynie Aleidy Assmann (2004), właśnie te kraje reprezentują trzy główne tradycje badań nad pamięcią. Większość francuskich, niemieckich czy amerykańskich prac na temat rozwoju teoretycznej i metodologicznej refleksji pamięcioznawczej przywołuje z jednej strony Hermanna Ebbinghausa (1850–1909), Williama Jamesa (1842–1910) i Frederica C. Bartletta (1886–1969) jako autorów pierwszych badań nad pamięcią indywidualną; z drugiej Henriego Bergsona (1859–1941), Maurice’a Halbwachsa (1877–1945), Zygmunta Freuda (1856–1939) i Aby’ego Warburga (1866–1929) jako prekursorów badań i dyskusji nad jej społecznymi i kulturowymi uwarunkowaniami (Pethes 2008).

Adres do korespondencji: wawrzyniak@is.uw.edu.pl; konczal@panberlin.de

* W artykule zostały wykorzystane fragmenty tekstu Kornelii Kończal pt. *Les études sur la mémoire en sociologie et en histoire: traditions, conceptions et (dis)continuités. Le cas de la Pologne* (w druku). Z języka francuskiego przełożyła je Agata Sylwestrzak-Wszelaki. Udział Joanny Wawrzyniak był możliwy dzięki grantowi MNiSW „Trajektorie polskiej humanistyki” N 116093539. Za cenne uwagi dziękujemy Piotrowi Filipkowskiemu, Katarzynie Kaniowskiej, Michałowi Łuczewskiemu, Małgorzacie Pakier, Elżbiecie Tarkowskiej, Robertowi Tracie i Annie Zalewskiej. Wiele z nich pozwoliło uczynić tekst lepszym, przede wszystkim jednak uświadomiło nam, że jesteśmy ciągle na początku naszej drogi badawczej.

W niektórych pracach ukazujących się w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych można, co prawda, dostrzec nawiązania do dorobku naukowców z Europy Środkowo-Wschodniej, czego dobrą ilustracją jest niedawne „ponowne odkrycie” w Niemczech pism rosyjskiego psychologa Aleksieja Leontjewa (1903–1979) (Leont’ev 2001; zob. także Kölbl, Straub 2010, s. 22–44). Jednak w zdecydowanej większości wschodnioeuropejskie prace na temat pamięci znane są jedynie w kraju, w którym powstały. Przed rokiem 1989 szczątkowa obecność na Zachodzie publikacji wydawanych za żelazną kurtyną była efektem ograniczonych kontaktów i utrudnień we współpracy między Wschodem i Zachodem. W ostatnich dwudziestu latach dzieje się tak głównie z powodu braku tłumaczeń — problemu, z którym nieuchronnie borykają się „małe języki” (Buchowski 2004). Przykład Stefana Czarnowskiego (1879–1937), prekursora badań nad pamięcią w Polsce, od którego zaczynamy naszą opowieść o polskim pamięćoznawstwie, pokazuje jednak, że nawet pisanie i publikowanie ważkich monografii w jednym z języków zachodnioeuropejskich niekoniecznie chroni przed zapomnieniem.

Między innymi na to pytanie — o przyczyny nieznamości polskich badaczy pamięci poza rodzimą humanistyką — postaramy się tu znaleźć odpowiedź. Spróbujemy też przyrzeć się zachodnioeuropejskim tradycjom intelektualnym, które inspirowały polskich badaczy, a także tym, których recepcja napotykała w Polsce trudności. Przede wszystkim interesuje nas jednak genealogia polskiego pamięćoznawstwa oraz wpisane w nią ciągłości i zerwania. Pytamy o podstawowe kategorie analityczne stosowane przez polskich badaczy pamięci, stawiane przez nich pytania badawcze i uzyskiwane rozpoznania, czyli o teorię, metodę i empirię polskiego pamięćoznawstwa.

Celowo proponujemy nowy w języku polskim termin „pamięćoznawstwo”, odnosząc go zarówno do refleksji teoretycznej, jak i do badań empirycznych nad pamięcią. Podczas naszych lektur spotkałyśmy się z terminami, które wydawały się zupełnie nietrafione na gruncie języka polskiego, jak niepozabawiona ironicznego wydźwięku „pamięciologia” (za sprawą analogii do „naukowych” zjawisk typu „slajdologia”), czy zbyt wąskie, jak badanie pamięci, aby zmieścić odwołania zarówno do teorii, jak i empirii (z całym bogactwem kategorii, na przykład pamięć zbiorowa, społeczna, kulturowa, komunikacyjna, publiczna, potoczna). Szukając wyrazistego odpowiednika angielskiego *memory studies* zdecydowałyśmy się na pamięćoznawstwo, za podstawowe zalety terminu uznając to, że jest on pojemny, ale również zgodny z uzusami języka polskiego przez analogie do językoznawstwa, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa czy medioznawstwa.

Pytanie o genealogię i tradycje polskiego pamięćoznawstwa nieuchronnie prowadzi do kwestii, która pojawia się w naszym tekście w kilku miejscach i którą można by w uproszczeniu nazwać „problemem substytucji”. Śledząc historię polskiego pamięćoznawstwa w wąskim rozumieniu tego terminu, czyli poszukując prac polskich badaczy bezpośrednio odwołujących się do terminologii pamięćoznawczej, otrzymamy zdecydowanie inny obraz niż wtedy, gdy zde-

cydujemy się rozciągnąć siatkę pojęciową na terminy pokrewne, jak: tradycja, świadomość, tożsamość i kultura historyczna. Za wyborem tej drugiej, szerszej perspektywy przemawia choćby to, że wielu polskich badaczy *de facto* formułowało refleksje dotyczące zjawisk określanych dzisiaj mianem pamięci zbiorowej/społecznej/kulturowej, choć w terminologii, do której się odwoływali, wyposażana w jakiegokolwiek atrybuty pamięć była nieobecna. Gdy jednak odwołamy się do prostego zabiegu substytucji i terminy „tradycja” lub „tożsamość” zastąpimy pojęciem „pamięć”, okaże się, że polskie „pamięcioznawstwo” jest dużo bardziej pojemne, niż mogłoby się na pierwszy rzut oka wydawać¹.

Większość omawianej przez nas literatury przedmiotu to prace historyków i socjologów. Do pozycji z zakresu antropologii kulturowej, filozofii, politologii oraz literaturo-, kulturo- i medioznawstwa odwołujemy się tylko wtedy, gdy przecinają te podziały dyscyplinarne. Nie poruszamy także kwestii społecznych uwarunkowań pamięci indywidualnej badanych przez psychologów². Jako że syntetyczna historia polskiego pamięcioznawstwa wciąż jeszcze nie powstała³, nie rościmy sobie pretensji do wyczerpującego omówienia zagadnienia. Stawiamy jedynie pierwsze kroki w stronę rekonstrukcji różnorodnych tradycji humanistyki, które współtworzą polskie pamięcioznawstwo. Zabieg ten przez niektórych może zostać uznany za karkołomny i uzurpatorski. Punktem wyjścia jest dla nas jednak przeświadczenie, że polska humanistyka wydała wiele wartościowych prac, które z powodu chronicznej niezdolności do jej instytucjonalizacji i rewitalizacji bardzo szybko odchodzą w zapomnienie.

Jan Skoczyński pisał podsumowująco o historii polskiej filozofii, że charakteryzują ją „wielopiętrowość, zagmatwanie, często brak jednoznacznych rozwiązań, niepewność. Na kresach panuje nieustanny ruch, przesuwaną się granice, nic nie trwa długo; to, co zbudowano, szybko jest niszczone” (Skoczyński, Wileński 2010, s. 519). Chciałybyśmy wierzyć, że w odniesieniu do interesującego nas tematu proces ten nie jest nieuchronny. Odwołujemy się tu do sugestywnej metafory Aleidy Assmann o archiwum pamięci kulturowej:

„Przedmioty umieszczone w archiwum historycznym utraciły swoje miejsce w życiu [*Sitz im Leben*] i znalazły się w nowym kontekście, który daje im szansę na drugie życie, znacznie wydłużając czas ich istnienia. [...] Jednak jako składnik

¹ Ostatnio na problem ten zwrócił uwagę we wstępie do wznowienia opublikowanej po raz pierwszy w 1971 r. *Tradycji* Jerzy Szacki (2011). Warto w tym miejscu pamiętać też o ciągłościach i nieciągłościach rodzimej socjologii narodu (ostatnio: Łuczewski 2009), gdyż wielu z jej twórców to także prekursorzy polskiego pamięcioznawstwa.

² Warto choćby przypomnieć o klasycznej pracy Edwarda Abramowskiego (1910–1912), a także o wzrastającym obecnie zainteresowaniu tą problematyką (np. Gołąb 1999; Hankała 2001; Niedźwieńska 2004; Maruszewski 2005; Wójcik i in. 2010; Lewicka 2011). Warto również odnotować popularność w Polsce holenderskiego psychologa Douwego Draaismy, którego aż cztery książki ukazały się ostatnio w przekładach na język polski (Draaisma 2006, 2009a, 2009b, 2010).

³ Kilka ważnych prób syntezy to: Filipowicz 2006; Kwiatkowski 2008, s. 9–63, Tarkowska 2011. Brak opisu pełnego stanu badań nie jest bynajmniej polską specyfiką. O sytuacji w Czechach i Rosji: Velička 2011; Gabowitsch 2011; Vasilyev 2011.

pasywnego wymiaru pamięci kulturowej wiedza przechowywana w archiwum pozostaje bierna. Jest przechowywana i potencjalnie dostępna, ale nie została poddana interpretacji [...]. Dopiero naukowcy lub artyści mogą podjąć się zbadania zawartości archiwum, aby odzyskać przechowywane w nim informacje przez wpisanie ich w nowy kontekst” (Assmann 2010, s. 103).

Z archiwum polskiej humanistyki próbujemy wydobyć rozproszone informacje, aby wpisać je w nowy, aktualny kontekst *memory studies*.

PREKURSORY

Istnieją uzasadnione powody, by Stefana Czarnowskiego postrzegać jako polski odpowiednik Maurice’a Halbwachsa (Traba 2008; Tarkowska 2011). Choć tego drugiego uznaje się za ojca badań nad pamięcią w ogóle (Jaisson, Baudelot 2007), Czarnowski zaś znany jest przede wszystkim w Polsce (Kula 1996; Kaczocho 2002; Tarkowska 2006), to z kilku powodów porównanie obu badaczy jest zasadne. Czarnowski był uczonym współczesnym francuskim socjologowi i podobnie jak on pozostawał pod wpływem myśli Émile’a Durkheima (1858–1917). Czarnowski nie posługiwał się pojęciem „pamięci”, jednak już w okresie międzywojennym kilka artykułów i inspirującą do dziś monografię poświęcił zbiorowym wyobrażeniom o przeszłości. Wreszcie, podobnie jak w przypadku Halbwachsa we Francji (Nora 2003), „kanonizacja” Czarnowskiego w Polsce nastąpiła po drugiej wojnie światowej; pięciotomową edycję jego *Dzieł* wydano w połowie lat pięćdziesiątych, przy czym niektóre z zamieszczonych tam tekstów w języku polskim ukazały się po raz pierwszy (Czarnowski 1956a); a ostatnio dorobek Czarnowskiego ponownie zaczyna cieszyć się zainteresowaniem wśród badaczy pamięci (Traba 2008). *Toutes proportions gardées* mamy zatem do czynienia ze zjawiskiem podobnym jak w przypadku Maurice’a Halbwachsa.

Rodzima recepcja dzieł Stefana Czarnowskiego w kontekście wyobrażeń o przeszłości koncentruje się na dwóch aspektach jego zainteresowań badawczych: po pierwsze, refleksji na temat „dawności w terażniejszości” (Czarnowski 1956b), po drugie, na jego pracy dotyczącej św. Patryka, w której skrupulatnie zostały przeanalizowane mechanizmy i funkcje heroizacji tej postaci w Irlandii (Czarnowski 1956c). Te dwie ścieżki badawcze mogą być traktowane jako swego rodzaju antycypacja tego, co w latach osiemdziesiątych XX wieku zaproponował francuski historyk Pierre Nora: „dawność w terażniejszości” Czarnowskiego nie jest mianowicie niczym innym, jak „historią drugiego stopnia” (*histoire au second degré*) Pierre’a Nory, która:

„[...] nie bada determinant, lecz skutki; nie bada działań pozostających w pamięci lub takich, które są upamiętniane, lecz ślady tychże i reguły gry rządzące formami ich upamiętniania; nie bada wydarzeń samych w sobie, lecz ich konstruowanie w czasie; [...] nie bada tego, jaka naprawdę była przeszłość, lecz bada jej nieustanne wykorzystywanie, jej używanie i nadużywanie oraz jej znaczenie dla

poszczególnych, następujących po sobie terazniejszości; nie bada tradycji, lecz sposób, w jaki były one tworzone i przekazywane” (Nora 1997, s. 2229–2230).

Definicja Nory trafnie opisuje perspektywę badawczą przyjętą w monografii *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże*, w której Czarnowski analizował postać świętego Patryka właśnie jako „miejsca pamięci” (*lieu de mémoire*), na długo zanim termin ten pojawił się u francuskiego historyka. Czarnowski stawiał przed sobą cel „wyjaśnienia związków między kultem bohaterów a ustrojem społecznym” (Czarnowski 1956c, s. 11), analizując — jak pisał Henri Hubert (1872–1927) w przedmowie do francuskiego wydania dzieła — „rozpowszechnianie się imienia [św. Patryka] zarówno w kościołach pod jego wezwaniem, w pieśniach ludowych, w emblematkach i ich zastosowaniach, jak i w faktach i dokumentach, których nie powstydziliby się historyk” (Hubert 1919, s. V). W polskiej edycji Stanisław Ossowski (1897–1963) komentował: „Poprzez proces adaptacji mitów biblijnych, chrześcijańskich i pogańskich do nowych warunków, czytelnik śledzi wielorakość nici kulturowych i łączność każdego elementu z całokształtem kultury i życia społecznego [...]” (Ossowski 1956, s. 8).

Warto przypomnieć, że monografia Czarnowskiego została napisana i opublikowana po francusku, lecz — o ile nam wiadomo — raczej nie jest we Francji znana⁴. Nawet ponowne jej wydanie w 1975 r. w Nowym Jorku (Czarnowski 1975) nie przełożyło się na wzrost popularności dzieł Czarnowskiego poza Polską i wąskim kręgiem socjologów religii — podkreśla Barry Schwartz, jeden z nielicznych zachodnich badaczy pamięci, którzy dostrzegają znaczenie pracy o świętym Patryku:

„*Kult bohaterów i jego społeczne podłoże* (1919) Stefana Czarnowskiego [...] to pierwsza monografia rozwijająca Durkheimowską koncepcję społecznych ram upamiętniania. Jednak ustalenia Czarnowskiego były zbyt specjalistyczne, aby zdobyć uznanie poza niewielkim kręgiem socjologów religii. Myśl innego ucznia Durkheima, Maurice’a Halbwachsa, została nam przekazana, podczas gdy rozpoznania Czarnowskiego mimo ich dużego znaczenia i wartości zostały zapomniane” (Schwartz 1996, s. 275–276).

Ponowne odkrycie Czarnowskiego w kontekście pamięcioznawstwa dokonuje się od niedawna, jednak jego myśl była, oczywiście, obecna w Polsce już wcześniej — przede wszystkim dzięki publikacjom Niny Assorodobraj-Kuli (1908–1999), stanowiącym drugi ważny punkt odniesienia dla rodzimych historyków i socjologów zajmujących się pamięcią⁵. Przypomnijmy, w 1935 r., po studiach u mediewisty i historyka historiografii Marcelego Handelsmana

⁴ Można doszukać się jedynie śladów nawiązań do studiów Czarnowskiego u współczesnego mu etnologa Arnolda van Gennepa (1873–1957) czy później w pismach Alphonse’a Dupronta (1905–1990) lub Georges’a Dumézila (1898–1986). Za wskazówki dziękujemy Damienowi Thiriet.

⁵ Więcej o recepcji Czarnowskiego w polskiej socjologii, badaniach nad czasem, tradycją i pamięcią zob. Tarkowska 2011.

(1882–1945), Nina Assorodobraj-Kula pod kierunkiem Stefana Czarnowskiego napisała doktorat o klasie robotniczej w epoce stanisławowskiej. W latach 1937–1939 prowadziła w Paryżu zakończone habilitacją badania dotyczące francuskiej burżuazji w pierwszej połowie XIX wieku. Od 1945 r. wspólnie ze Stanisławem Ossowskim i Józefem Chałasińskim (1904–1979) współtworzyła wydział socjologii na nowo powstałym Uniwersytecie Łódzkim (Kaczyński 1999; Szacka 1999).

Szczególne znaczenie dla genealogii polskiego pamięcioznawstwa ma jej niezwykle erudycyjny artykuł „*Żywa historia*”. *Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze* opublikowany w 1963 r. na łamach „Studiów Socjologicznych”.

„We wszystkich [...] niemal teoriach, które tworzą społeczeństwa o samych sobie — zwraca uwagę autorka — w procesach samookreślenia się grup społecznych, klas, narodów, wyodrębnionych kręgów kulturowych, w skład owych systemów «wiedzy o sobie» czy «wyobrażeń o sobie» wchodzi najczęściej (gdyż obawiam się użyć tu słowa «zawsze») i odgrywają rolę istotną w systemach takie czy inne postaci «włączania» przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, tzn. jakaś postać społecznego zawłaszczania czasu minionego czy wyobrażeń o nim” (Assorodobraj-Kula 1963, s. 5).

Nina Assorodobraj-Kula szkicuje program badań socjologicznych nad świadomością historyczną, opowiada się za opracowaniem typologii jej form i funkcji oraz postuluje porównawcze badania procesów narodotwórczych. Choć jej refleksja znacznie wyprzedza teksty o relacjach między historią a pamięcią, autorstwa na przykład Pierre’a Nory, Paula Ricoëura, Jacquesa Le Goffa czy niemieckich dydaktyków historii od lat siedemdziesiątych interesujących się właśnie problemem świadomości historycznej, to jej do dziś inspirujący artykuł jest niestety całkowicie nieznany poza granicami Polski⁶. W Polsce ciągłość pamięcioznawczej tradycji Czarnowskiego i Assorodobraj zapewniło przede wszystkim środowisko warszawskich socjologów skupionych wokół Barbary Szackiej. Połączyli oni perspektywę świadomości historycznej z metodologią badań ilościowych; obok prowadzenia sondaży (o których dalej) analizowali również treści przekazów medialnych i podręczników (np. Szacka 1987; Szpociński 1989).

Zapoczątkowana przez Czarnowskiego intelektualna droga w dziedzinie studiów nad pamięcią zbiorową to jednak nie wszystko. Pisząc o prekursorach polskiego pamięcioznawstwa należy również przypomnieć o propozycjach teoretycznych i metodologicznych takich socjologów, jak Kazimierz Kelles-Krauz, Ludwik Krzywicki, oraz historyków, Stanisława Zakrzewskiego i wspomnianego już Marcelego Handelsmana.

---

⁶ Warto zauważyć, że zaproponowany przez Ninę Assorodobraj-Kulę termin „żywa historia” ponad dwadzieścia lat później — bez nawiązania do jej koncepcji — zaistniał w refleksji Jörna Rüsen, historyka i kulturoznawcy, klasyka niemieckiej refleksji nad świadomością historyczną i pamięcią zbiorową (Rüsen 1989).

Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905) interesuje nas ze względu na przedstawione po raz pierwszy w 1895 r. na II Kongresie Międzynarodowego Instytutu Socjologii w Paryżu prawo retrospekcji rewolucyjnej (Kelles-Krauz 1995). Wspólnie z francuskim ekonomistą Yves'em Guyotem (1843–1928) przeanalizował on genezę przemian społecznych, podkreślając prawidłowość, która dzisiaj może wydawać się banalna, ale wówczas była daleka od oczywistości: podłożem nawet najbardziej rewolucyjnej z rewolucji jest przeszłość (zob. Snyder 1997).

W odróżnieniu od socjologów wspomnianych dotychczas Ludwik Krzywicki (1859–1941), który również interesował się procesami przemian społecznych, związany był przede wszystkim z niemieckim światem naukowym. W latach osiemdziesiątych XIX wieku sformułował teorię podłoża historycznego dotyczącą trwania przeszłości we współczesności. Krzywicki starał się wyjaśnić, jaką rolę w procesie historycznym odgrywa „spuścizna” poprzednich „faz rozwoju” społecznego i gospodarczego:

„Z połączenia tych pierwiastków, z których jedne wzięły początek z odleglejszej, inne z bliższej przeszłości [...] tworzy się wpływowa kategoria czynników rozwoju dziejowego, kategoria, którą ochrzczimy mianem podłoża historycznego. Do niej wchodzi najodmienniejsze składniki: urządzenia polityczne i prawne, poglądy etyczne i estetyczne, wierzenia i systemy filozoficzne, zwyczaje życia codziennego, nawet usposobienie nasze i temperament [...]. Otacza nas zewsząd przeszłość! — podkreślał Krzywicki. — Nasze zwyczaje i uprzedzenia, zasady i wierzenia, uczucia i temperament, w dalszym ciągu instytucje polityczne i prawne, poglądy moralne i estetyczne, w końcu nasze systemy filozoficzne, wszystko to w rozwoju dziejowym tworzy jedną, zwartą kategorię — podłoża historycznego” (Krzywicki 1951, s. 140).

Po wojnie do teorii Krzywickiego odwoływał się w szczególności etnolog i socjolog Kazimierz Dobrowolski (1894–1987) (Dobrowolski 1995), absolwent Uniwersytetu Wiedeńskiego (1915–1916), Sorbony (1929) i London School of Economics (1934), twórca podstaw metody integralnej w badaniach socjologicznych oraz autor szkicu o kulcie świętego Floriana w Polsce (Dobrowolski 1923).

Z kolei historyk z Uniwersytetu Lwowskiego Stanisław Zakrzewski (1873–1936) już w 1908 r. użył terminu „kultura historyczna” (Zakrzewski 1963). Od tamtego czasu pojęcie to jest obecne w polskim dyskursie socjologicznym (Szpociński 2010) i historycznym (Kürbisówna 1958), a jego największa popularność przypada na lata osiemdziesiąte XX wieku⁷. Marceli Handelsman zaś w swojej klasycznej pracy o metodzie i wiedzy historycznej, zatytułowanej *Historyka* (Handelsman 1928), wyróżnił dwie formy obecności przeszłości w teraźniejszości: „przeszłość zobiektywizowaną” i „przeszłość niezobiektywizowaną”.

⁷ Warto odnotować, że i ten termin — choć bez odwołań do polskiej refleksji na ten temat — pojawił się wówczas w niemieckiej dydaktyce historii (por. Rüsen 1992, s. 39–50).

zowaną”. Pierwszy typ przeszłości odnosił się, według niego, do języka i materialnych wytworów kultury, które dotrwały do naszych dni, drugi dotyczył pamięci. *Handelsman* interesował się także problematyką wpływu teraźniejszości na percepcję przeszłości:

„każde pokolenie — podkreślał podczas V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie w 1930 r. — ma swój własny stosunek do zagadnień, swoje zasadnicze zainteresowania naukowe narzucone przez współczesną rzeczywistość życia, swój własny sposób patrzenia. Każdemu pokoleniu rzeczywistość współczesna narzuciła inny stosunek do przeszłości i podsunęła podstawy do odmiennej syntezy” (*Handelsman* 1931, s. 26).

Inna linia genealogiczna polskiego pamięcioznawstwa prowadzi do tradycji badań biograficznych, których wkład w rozwój refleksji o pamięci jest ważny z dwóch powodów. Po pierwsze, tradycja ta wytworzyła niezwykle bogaty materiał źródłowy, który powtórnie przeanalizowany może stanowić jedyne w swoim rodzaju źródło do poznawania nie tylko historii, ale także (historii) pamięci społeczeństwa polskiego. Po drugie, współcześni kontynuatorzy metody biograficznej często uprawiają badania *stricte* pamięcioznawcze (o czym będzie mowa dalej). Jak wiadomo, *Florian Znaniecki* (1882–1958) zapisał się w światowej historii dyscypliny głównie dzięki badaniom realizowanym wspólnie z *Wiliamelem Thomasem* (1863–1947) (*Thomas, Znaniecki* 1976) i pracy na amerykańskich uniwersytetach. Podczas gdy zapoczątkowana przez *Znanieckiego* tradycja badawcza została uznana za pionierską metodę jakościową, to drugi „polski” kierunek biograficzny, związany z *Ludwikiem Krzywickim*, bliższy był metodom statystycznym. Projekty realizowane w założonym przez *Krzywickiego* w 1920 r. i reaktywowanym w 1957 r. Instytucie Gospodarstwa Społecznego (IGS) miały ponadto, inaczej niż w badaniach prowadzonych przez zespół *Znanieckiego*, ambicje nie tylko opisywania, ale też zmieniania rzeczywistości. Drogą do tego miało być oddawanie głosu tym, którzy go do tej pory nie mieli.

Przez długi czas specyfika metody biograficznej w Polsce polegała na zbieraniu materiałów w drodze otwartych konkursów pamiętnikarskich. O skali tego fenomenu świadczy choćby to, że między rokiem 1921 a 1938 zorganizowano aż dwadzieścia tego rodzaju konkursów, których wyniki opublikowano w 25 tomach. Spośród tematów podejmowanych w ramach konkursów organizowanych przez *Floriana Znanieckiego* i jego współpracowników, zwłaszcza *Józefa Chałasińskiego*, warto przypomnieć te, które dotyczyły biografii chłopów (*Pamiętniki chłopów* 1935; *Chałasiński* 1938), robotników (*Chałasiński* 1979; *Wojciechowski* 1930; *Mysłakowski, Gross* 1938) i bezrobotnych (*Pamiętniki bezrobotnych* 1933), działalności i poglądów politycznych kobiet, postrzegania miasta przez jego mieszkańców (*Znaniecki* 1931) czy życia imigrantów (*Pamiętniki emigrantów* 1939). Wszystkie one są kopalnią wiedzy na temat wyobraźni i symboliki historycznej tych grup społecznych.

Sięgając do lat trzydziestych XX wieku warto także wspomnieć trzy konkursy pamiętnikarskie zorganizowane przez Jidiszer Wisnszaflicher Institut (Żydowski Instytut Naukowy), utworzony w 1925 r. w Wilnie⁸. W latach 1932, 1934 i 1939 zebrano 627 autobiografii młodych Żydów (napisanych w jidysz, po polsku i hebrajsku). Mimo utraty i zniszczenia znacznej części manuskryptów w 2002 r. został wydany zbiór przetłumaczonych na angielski autobiografii pt. *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland before the Holocaust* (Shandler 2002).

Po drugiej wojnie światowej, w nowym kontekście politycznym i społecznym, konkursy pamiętnikarskie stały się nawet bardziej popularne niż w latach dwudziestych i trzydziestych⁹: do 1972 r. zostało ogłoszonych około 800 konkursów, a liczba ich uczestników jest oceniana na około 250 tysięcy (Gołębiowski 1982–1985). Skala tego zjawiska wyjaśnia poniekąd, dlaczego metoda biograficzna jest także znana pod nazwą „metody polskiej” (Auvret 2008, s. 21–22). Jej złotym wiekiem był okres od lat dwudziestych do początku lat siedemdziesiątych XX wieku. Po roku 1989 tradycja ta osłabła — nawiązują do niej jeszcze projekty badawcze realizowane w Instytucie Gospodarstwa Społecznego Szkoły Głównej Handlowej (IGS SGH) w Warszawie. To w SGH zorganizowano największy po 1989 r. konkurs na autobiografie bezrobotnych (Pamiętniki bezrobotnych 2003–2008). Symptomatyczne jest jednak, że w przeciwieństwie do autobiografii bezrobotnych, które Ludwik Krzywicki zebrał w 1933 r., konkurs ten nie wywołał żadnej debaty publicznej.

Symptomatyczne są też losy Towarzystwa Przyjaciół Pamiętnikarstwa, które powstało w 1969 r. z inicjatywy Józefa Chałasińskiego i Jana Szczepańskiego (1913–2004), ówczesnego przewodniczącego Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (a wcześniej asystenta Floriana Znanieckiego w Poznaniu). Utworzone przez Towarzystwo Centrum Pamiętnikarstwa Polskiego miało obejmować bibliotekę z czytelnią, archiwa, serwis informacyjny, biuro organizujące wystawy czasowe, a nawet własne wydawnictwo (Wierzchoś 2008). W ciągu blisko dwudziestu lat Towarzystwo pełniło swoje funkcje z dużym zaangażowaniem i energią, odniosło przy tym kilka niekwestionowanych sukcesów: powstawały kolejne oddziały (w Warszawie, Wrocławiu, Olsztynie i Rzeszowie), powołano do życia czasopismo „Pamiętnikarstwo Polskie”, ogłoszono wiele konkursów pamiętnikars-

⁸ Jidiszer Wisnszaflicher Institut został założony między innymi przez filologa Maxa Weinreicha (1894–1969) i historyka Eliasza Czerikowera (1881–1943). Chodziło o stworzenie centrum badań historii, kultury i języka Żydów z Europy Wschodniej i instytucji regulującej dla języka jidysz. Od 1940 r. Instytut znajduje się w Nowym Jorku (Institute for Jewish Research). Strona Instytutu: <http://www.yivo.org> [29.10.2011].

⁹ W zbiorze opublikowanym w 1971 r. znajduje się lista około 600 konkursów pamiętnikarskich zorganizowanych w Polsce przed 1970 r. oraz bibliografia *Pół wieku pamiętnikarstwa* (Adamczyk i in. 1971).

kich¹⁰. Od lat siedemdziesiątych zainteresowanie socjologów materiałami tego rodzaju zaczęło jednak słabnąć (być może wskutek ich ideologizacji?), a pod koniec lat osiemdziesiątych nadszedł kryzys, którego skutkiem było bezprecedensowe zaprzepaszczenie przytłaczającej większości zbiorów. Po 1989 r. Towarzystwo zostało zmuszone do opuszczenia swojej dotychczasowej siedziby w podwarszawskim Rudnie. Z powodu braku środków finansowych i rażących zaniedbań jego zbiory uległy poważnym zniszczeniom: z archiwum liczącego około 900 tys. rękopisów uratowano jedynie niewielką ich część¹¹.

Kryzys pamiętnikarstwa w Polsce po roku 1989 jest tym bardziej dotkliwy, że odwołanie się do materiałów autobiograficznych sprzyja analizie indywidualnych i zbiorowych doświadczeń z okresu transformacji gospodarczej, społecznej i politycznej ostatnich dwudziestu lat¹². Zdaniem Bronisława Gołębiowskiego, autora wielu prac na temat pisarstwa autobiograficznego, konkursy pamiętnikarskie po 1989 r. nie są już postrzegane jako narzędzie kontestacji czy emancypacji i tym samym ich pisanie stało się mniej atrakcyjne (Gołębiowski 2009). W pewnym stopniu braki te były uzupełniane przez socjologów i antropologów stosujących metodę biograficzną w nawiązaniu do koncepcji Daniela Bertaux, Oscara Lewisa i Paula Thompsona (Tarkowska 2000), jednak dopiero od niedawna metoda biograficzna ponownie zaczyna cieszyć się popularnością (Konecki, Kasperczyk, Marciniak 2005) — co zawdzięcza także konsekwencjom zwrotu kulturowego w humanistyce i zmianom technologicznym: obejmuje ona już nie tylko źródła tekstowe czy trudne w archiwizacji nagrania na taśmach magnetofonowych, ale także cyfrowe nagrania narracyjnych wywiadów biograficznych, o czym niżej.

Warto odnotować, że równoległe do powojennego zainteresowania polskich socjologów materiałami autobiograficznymi również historycy zaczęli włączać relacje do korpusu analizowanych źródeł. Już w 1968 r., czyli na długo przed zadomowieniem się w polskiej humanistyce terminu *oral history*¹³, w referacie wygłoszonym na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie Krystyna Kersten (1931–2008) podkreślała znaczenie ustnych i pisemnych relacji dla badaczy historii najnowszej. Ich analiza daje, zdaniem Kersten, szansę dodatkowego sprawdzania wiarygodności tradycyjnych źródeł; relacje uczest-

---

¹⁰ Archiwa Towarzystwa znajdują się obecnie w Archiwum Akt Nowych. Można tam dziś znaleźć dokumentację dotyczącą konkursów na pamiętniki robotników, mieszkańców Poznania, Ślązaków, gospodyń domowych, działaczy wiejskich, emigrantów, absolwentów uniwersytetów ludowych, lekarzy, bezrobotnych i nauczycieli.

¹¹ Akcję ratowania archiwów w Rudnie opisał Zbigniew Gluza (2002, s. 140–142).

¹² Brak zainteresowania ze strony socjologii uniwersyteckiej zebraniem materiałów biograficznych na dużą skalę, wynikający być może z trudności finansowych lub organizacyjnych, w pewien sposób jest kompensowany przez media. Nawiązując do tradycji polskiej metody biograficznej, gazety i czasopisma, podobnie jak różne stowarzyszenia kulturalne, od czasu do czasu organizują konkursy pamiętnikarskie. Dobrym przykładem jest tu najstarszy z polskich konkursów, poświęcony historiom rodzinnym, od 1969 r. organizowany przez Szczecińskie Towarzystwo Kultury.

¹³ Zob. niepublikowaną pracę doktorską Michała Kierzkowskiego (2010).

ników i obserwatorów wydarzeń mają poza tym wyjątkową wartość, jeżeli analizuje się wydarzenia i procesy zarejestrowane przez niewielką liczbę źródeł pisanych i urzędowych; odwołanie się do relacji ułatwia odtwarzanie motywów działania aktorów analizowanych wydarzeń i specyfiki danego okresu. Krystyna Kersten przekonywała historyków o konieczności otwarcia się na rozpoznania socjologów i psychologów, co mogłyby wzbogacić ich instrumentarium analityczne. Trzy lata później w „Kwartalniku Historycznym” ukazał się artykuł pt. *Historyk — twórcą źródeł*, w którym autorka odnosi się zarówno do prac polskich socjologów i psychologów, jak i zachodniej literatury przedmiotu (Kersten 1971).

Jednak sam termin „historia ustna” pojawił się w polskiej historiografii dopiero w 1980 r. — za sprawą Tadeusza Łepkowskiego (1927–1989). W wystąpieniu na XV Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Bukareszcie, którego tekst wkrótce ukazał się na łamach „Kwartalnika Historycznego”, specjalizujący się w historii Ameryki Łacińskiej badacz wyróżniał trzy rodzaje historii ustnej: zaaranżowane przez badacza wywiady, relacje i rozmowy, tradycję ustną (zwłaszcza małych społeczności i mniejszości) oraz historię ludową. Ta ostatnia to w rozumieniu Łepkowskiego nie tyle folklor, ile opowiadania o przeszłości przekazywane w kręgu rodziny i znajomych. W podsumowaniu swego tekstu Łepkowski (1981, s. 443) pytał:

„Czy nie byłoby rzeczą słuszną okazać skromność i wziąć na serio tę historię ludową, bez granic i ram instytucjonalnych, w pośrodku której żyjemy, wsłuchiwać się w nią, badać z pomocą kolegów z innych nauk społecznych? Jestem przeświadczony, że zawodowi historycy mogą się z tej historii bardzo wiele nauczyć”.

Przekładając kategoryzację zaproponowaną przez Łepkowskiego na terminologię współczesnego pamięcioznawstwa to, co określił mianem „kultury ludowej”, można by uznać za odpowiednik pamięci komunikacyjnej (*kommunikatives Gedächtnis*) w rozumieniu Jana Assmanna. W badaniach prowadzonych w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku przez historyków (i socjologów) trzeci nurt historii mówionej, na który wskazał Łepkowski, funkcjonował jednak pod nazwą (potocznej) świadomości historycznej (np. Wrzesiński, Suleja 1981; Chłopecki 1986). Również w nawiązaniu do refleksji Łepkowskiego w dydaktyce historii wkrótce upowszechnił się termin „historia potoczna” (Maternicki 1994, 2004; Maternicki, Majorek, Suchoński 1994).

To właśnie z jednej strony dydaktycy historii, którzy pod koniec lat osiemdziesiątych zwrócili uwagę na możliwość wykorzystywania wywiadów w nauczaniu historii, z drugiej zaś metodolodzy historii, którzy zainteresowali się wówczas historią mówioną (np. w *Teorii wiedzy historycznej* z 1983 r. Jerzy Topolski relacje ustne uznał za nowy, obok filmu, rodzaj źródeł historycznych), mieli niebagatelny wpływ na „nobilizację” relacji ustnych, czyli podniesienie ich do rangi źródła historycznego. Nie ulega jednak wątpliwości, że w badaniu

wyobrażeń społecznych o przeszłości w latach osiemdziesiątych kluczowe znaczenie miała nie historia mówiona (nazywana też początkowo historią usną lub historią oralną; Maternicki 2004), lecz wspomniana już kategoria świadomości historycznej (Maternicki 1985a; Topolski 1994; Lewandowska 2003), którą paralelnie — choć odwołując się do innych źródeł — interesowali się socjologowie, zanim w obu dyscyplinach od lat dziewięćdziesiątych zaczęła funkcjonować terminologia pamięcioznawcza.

Na koniec nie sposób choćby nie wspomnieć o takim zastosowaniu metody biograficznej, przy którym badany jest równocześnie badającym, a metoda biograficzna staje się tym samym metodą autobiograficzną. Jako przykład może posłużyć *Autobiographies of Transformation: Lives in Central and Eastern Europe*, książka wydana w 2006 r. pod redakcją Janusza Muchy i Mike'a F. Keena, trzeci i ostatni tom historii socjologii w Europie Środkowo-Wschodniej po roku 1956¹⁴. Autorzy zaprosili dziesięciu socjologów z krajów regionu, aby autobiograficznie, to jest subiektywnie, a zarazem socjologicznie, to jest naukowo, spojrzeli na własne biografie naukowe. Nawiązując do wcześniejszych amerykańskich projektów badawczych (np. Merton 1980; Berger 1990) i koncepcji socjologii autobiograficznej Roberta Mertona (1988) Mucha i Keen w oryginalny sposób uzupełnili tradycyjną historię socjologii, zorientowaną na historię instytucji, metodologii i głównych pytań badawczych. Warto dodać, że w latach osiemdziesiątych minionego wieku, czyli niemal równoległe do idei zrodzonej w amerykańskiej socjologii, we francuskiej historiografii powstała koncepcja *ego-histoire*, czyli spojrzenia na historiografię przez pryzmat biografii historyków (Nora 1987). W kolejnych latach także badacze przeszłości z innych krajów przeanalizowali krytycznie, to jest wyposażeni w narzędzia zawodowych historyków, własne biografie (Geppert, Passerini 2001; Atelier 2003; Niethammer 2003; por. Popkin 2005).

TRIUMF SONDAŻY? OD ŚWIADOMOŚCI HISTORYCZNEJ DO PAMIĘCI ZBIOROWEJ

Historia sondażowych badań pamięci zbiorowej sięga w Polsce początku lat sześćdziesiątych XX wieku¹⁵. To wówczas zrealizowano pierwsze badania

¹⁴ Por. podobny projekt również ukierunkowany na doświadczenia transformacji w Czechach (Konopásek 1999).

¹⁵ Warto jednak zauważyć, że sondaże tego typu nie są polską specjalnością. W większości krajów europejskich regularnie przeprowadza się sondaże w celu wyodrębnienia najbardziej znaczących wydarzeń lub postaci historycznych. Dobrą ilustracją tego zjawiska we Francji jest seria sondaży prowadzonych przez popularne czasopismo „L'Histoire” w latach 1981, 1987 i 2000 (Lecuir 1981; Rioux 1987; Joutard, Lecuir 2000; Lecuir 2002). Te sondaże nawiązują do dwóch badań prowadzonych w czerwcu 1948 r. i październiku 1949 r. na temat „reprezentatywnych postaci w historii Francji” (Stoetzel 1950). Istotne jest jednak, że polscy socjologowie wypracowali swoją metodę, stosowali ją konsekwentnie i stała się ona wyjątkowym źródłem informacji o wyobraże-

istotne z perspektywy polskiego pamięcioznawstwa — mowa o badaniach ankietowych dotyczących świadomości historycznej wybranych grup społecznych. Jadwiga Possart i Barbara Szacka, uczennice Niny Assorodobraj-Kuli, przeprowadziły serię sondaży w celu odtworzenia stanu świadomości historycznej różnych grup społecznych: mieszkańców miast (Possart 1967) i wsi (Szacka 1967), studentów (Szacka 1981) i polskiej inteligencji (Szacka 1983; Szacka, Sawisz 1990). Reasumując wyniki wszystkich tych badań Barbara Szacka zwróciła uwagę na odmienne orientacje w odniesieniu do czasu: nastawienie historycystyczne i eskapistyczne. Właściwe pierwszemu jest postrzeganie terażniejszości nie jako przeciwieństwa, lecz jako przedłużenia przeszłości. Nastawienie eskapistyczne z kolei charakteryzuje osoby, które wolałyby żyć w minionych epokach. Szacka dodaje, że w ostatnich latach pojawił się trzeci rodzaj stosunku do przeszłości: nastawienie turystyczne, w którym przeszłość jest postrzegana jako daleki kraj — według formuły zaproponowanej przez Davida Lowenthala (2005) *the past is a foreign country* — który możemy (i chcemy) zwiedzić¹⁶.

Inny ważny nurt badań ankietowych odnosi się do wspomnień dotyczących drugiej wojny światowej. Pierwsze badania tego typu przeprowadziła w 1975 r. Anna Pawełczyńska, współzałożycielka i pierwszy dyrektor Ośrodka Badań Opinii Publicznej. Ich wyniki zostały opublikowane w 1977 r. w pracy pt. *Żywa historia — pamięć i ocena lat okupacji*. Książka Pawełczyńskiej dowodzi, że ciągle żywy był wówczas wpływ pamięci rodzinnej na kształt wyobrażeń o wojnie. Jest ona zarazem dokumentem swojego czasu, ilustrującym związki między ówczesnymi uwarunkowaniami naukowymi, politycznymi i ideologicznymi. W wynikach badań pamięć wojennych koszmarów dotyczy jedynie okupacji hitlerowskiej i zbrodni dokonywanych przez Niemców. Można odnieść wrażenie, jakoby w połowie lat siedemdziesiątych z pamięci Polaków została całkowicie wymazana okupacja radziecka¹⁷. Choć Anna Pawełczyńska nie była związana ze środowiskiem Niny Assorodobraj-Kuli, to i w jej badaniach ilościowych widać wpływ refleksji tej autorki. Już sam tytuł studium Pawełczyńskiej jest bezpośrednim nawiązaniem do pojęcia wprowadzonego przez Ninę Assorodobraj-Kulę.

Trzeci nurt badań ankietowych mający znaczenie dla genealogii polskiego pamięcioznawstwa dotyczy kontekstu rodzinnego i lokalnego. W połowie lat siedemdziesiątych pod kierownictwem Jerzego Szackiego zostały przeprowa-

---

niach historycznych w PRL. W tamtych latach były to bardzo duże operacje logistyczne. Opowiada o nich Barbara Szacka w wywiadzie biograficznym przeprowadzonym przez Michała Łuczewskiego (26 września 2011).

¹⁶ Inne ważne badania dotyczące stosunku Polaków do czasu przeprowadziła Elżbieta Tarkowska (1987; 1992). Z nowszych publikacji na ten temat: Misztal 2005; Hałas 2010.

¹⁷ Zapytana we wrześniu 2010 r. Anna Pawełczyńska nie mogła sobie przypomnieć, czy brak odniesień do okupacji radzieckiej w wynikach jej badań był efektem „dostosowania” do wymogów cenzury, czy faktycznie odzwierciedlał wspomnienia badanych (nieautoryzowany wywiad przeprowadzony przez Kornelię Kończal 26 września 2010 r.).

dzone badania dotyczące funkcjonowania historii w środowiskach rodzinnych (Szacki 1973). Ta sama problematyka interesowała socjologów po transformacji roku 1989. Pamięć rodzinną analizowano za pomocą sondaży (Derczyński 2000) i wywiadów pogłębionych (Kurczewska 2006b).

Wszystkie te trzy nurty nadań łączy wydana w 2010 r. praca zrealizowana na zamówienie Muzeum II Wojny Światowej: *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci społeczeństwa polskiego* (Kwiatkowski, Nijakowski, Szacka, Szpociński 2010). Książka zawiera wyniki największego w tradycji sondażowej (uzupełnianej o wywiady fokusowe) zapisu stanu świadomości historycznej polskiego społeczeństwa. Zawiera także przegląd dotychczasowej literatury socjologicznej dotyczącej pamięci drugiej wojny światowej.

Trzeba dodać, że dominująca w polskiej refleksji socjologicznej od lat sześćdziesiątych „świadomość historyczna” to — jak wspominaliśmy — ważne miejsce spotkania polskich socjologów i historyków. Podczas gdy socjologowie pracowali z sondażami i badali aktualny stan świadomości społecznej, historycy analizowali na przykład podręczniki szkolne, koncepcje pedagogiczne, poziom znajomości przeszłości i zainteresowania historią, by przywołać prace Jerzego Topolskiego (1981), Jerzego Maternickiego (1998) czy Jana Pomorskiego (1985). Odwoływanie się do tego samego pojęcia nie znaczy bynajmniej, by wymiana myśli i doświadczeń badawczych między tymi dwiema dyscyplinami była łatwa lub owocna. Dowiodła tego interdyscyplinarna konferencja naukowa zorganizowana w 1985 r. w Warszawie (Maternicki 1985b). Zamiast rozwiązać pojawiające się na poziomie zrozumienia i definiowania pojęć trudności w kontaktach między socjologami i historykami zainteresowanymi świadomością historyczną, przyczyniła się ona raczej do pogłębienia wzajemnego septycyzmu.

Od lat dziewięćdziesiątych kluczowe terminy używane do tej pory w naukach społecznych do opisanego stosunku jednostek i grup społecznych do przeszłości, takie jak „tradycja”, „kultura historyczna” czy „świadomość historyczna”, są stopniowo uzupełniane, poszerzane i coraz częściej zastępowane przez pojęcia „kultura pamięci”, „pamięć zbiorowa”, „pamięć społeczna”, „pamięć kulturowa”, „pamięć historyczna”, a nawet „pamięć przeszłości”. Co prawda, do dziś niektórzy socjologowie (Malikowski 2000) czy historycy (Borodziej 1997; Szarota 1997) posługują się pojęciem świadomości historycznej, ale od lat dziewięćdziesiątych zaczęło ono wyraźnie tracić na popularności. Ewolucję pojęcia „świadomość historyczna” w stronę „pamięci zbiorowej” doskonale ilustruje przykład dwóch projektów wydawniczych. W latach 1989 i 1990 ukazały się trzy tomy serii *Studia nad Świadomością Historyczną* (Szpociński 1989; Kwiatkowski 1990; Szacka, Sawisz 1990). Ich bezpośrednia kontynuacja, będąca przedłużeniem pierwszego ze wspomnianych wyżej trzech nurtów badań ilościowych, to seria zainicjowana przez Barbarę Szacką i Andrzeja Szpocińskiego, zatytułowana *Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości*, w której ukazało się dotychczas pięć tomów (Szpociński, Kwiatkowski 2006;

Szacka 2006; Kwiatkowski 2008; Szpociński 2009; Golka 2009). Już same tytuły obu serii ilustrują konceptualną i semantyczną dominację pamięci zbiorowej w polskiej socjologii ostatnich kilku (nastu) lat (por. Szacka 2000).

NARRACYJNY WYWIAD BIOGRAFICZNY — W STRONĘ KULTUROWYCH UWARUNKOWAŃ PAMIĘCI INDYWIDUALNEJ

Metodologiczny zwrot wspomnianej wyżej „metody polskiej” ku analizie nie tylko treści biografii, ale także jej narracyjnej formy (oraz związków między nimi) nastąpił w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku przede wszystkim za sprawą recepcji metody Fritza Schützego w środowisku łódzkich socjologów. Współpraca między Magdeburgiem a Uniwersytetem Łódzkim rozwija się do dziś, przynosząc efekty w postaci wspólnych projektów naukowych, a także inspirując badania indywidualne (Kaźmierska 2010). Podstawy metody Schützego — dotyczące sposobu prowadzenia wywiadu narracyjnego i jego analizy — były kilkakrotnie przedstawiane w publikowanych po polsku artykułach i wyborach tekstów (np. Rokuszewska-Pawełek 1996, 2002; Kaźmierska 1997), dzięki czemu funkcjonuje ona w dydaktyce uniwersyteckiej i inspiruje badaczy z innych środowisk — zwłaszcza tych, którzy nawiązują do tradycji symbolicznego interakcjonizmu, fenomenologii, etnometodologii i hermeneutyczno-lingwistycznych zasad odczytania materiału biograficznego. Na zmianę orientacji badaczy mają jednak wpływ również czynniki natury ogólniejszej, przede wszystkim konsekwencje zwrotu kulturowego (*cultural turn*) i narratologicznego (*narrative turn*) w humanistyce.

Dla przedmiotu tego artykułu ważne jest, że niektórzy badacze, nawiązując do tradycji badań biograficznych, narzędzi do analizy wywiadów zaczynają szukać w refleksji pamięcioznawczej. Tego typu prac powstaje obecnie sporo. Skoncentrujemy się na trzech przykładach, naszym zdaniem, najbardziej wyrazistych. Mowa, po pierwsze, o książce *Biografia i pamięć*, w której Kaja Kaźmierska analizuje opowieści ocalałych z Holocaustu, którzy zdecydowali się na powrót do miejsca urodzenia. Centralna kategoria książki — powrót — określana jest przez autorkę nie tylko jako „ważne doświadczenie osobiste, ale także jako znaczące zjawisko przełomu XX i XXI wieku, będące kodą generacyjnej narracji” (Kaźmierska 2008, s. 393). Odwołując się do koncepcji pracy biograficznej Anselma Straussa, Kaźmierska pokazuje, na czym polega podejmowany przez narratorów wysiłek (emocjonalnego) zmierzenia się z przeszłością. Podróże w czasie i przestrzeni, którym towarzyszyła Kaźmierska, są mocno uwarunkowane przez pamięć zbiorową, dostarczającą zasobów kulturowych, z których korzystają narratorzy konstruując swoje opowieści o życiu.

Jeszcze wyrazistszym przykładem ujęcia konstruktywistycznego jest książka Piotra Filipkowskiego *Historia mówiona i wojna* (2010), prowadząca czytelnika przez opowieści o życiu byłych więźniów systemu obozów Mauthausen. W cen-

trum tych opowieści znalazło się doświadczenie kacetu¹⁸, autora nie interesuje jednak rekonstrukcja tego doświadczenia, czyli obozowe co, ale narracyjne jak, czyli sposób budowania opowieści przez jego rozmówców.

„Przyjmuję — pisze Filipkowski (2010, s. 8) — że jedyny dostęp, jaki posiadam do ich doświadczeń obozowych «tam i wtedy», zapośredniczony jest przez narracyjne «tu i teraz». A to ostatnie nie jest prostą reprezentacją minionego, lecz wikła się w wielorakie, istotne społecznie konteksty — między innymi: kontekst indywidualnej i zbiorowej pamięci, kontekst tożsamości, definiowanie sytuacji wywiadu przez badanych (i przez badacza), sam przebieg tej interakcji. Analizując narracje autobiograficzne byłych więźniów, staram się rozpoznawać te konteksty”.

Autor podąża za narratorami, zwraca uwagę na charakter ich pamięci, komentując ich opowieści, budowę narracji, ich kluczowe epizody, ale także język, emocje i gesty, które towarzyszą wypowiedzi. Ten gęsty komentarz staje się zarówno rekonstrukcją pamięci narratorów, jak i raportem z prób podjętych przez Piotra Filipkowskiego w celu zrozumienia i uaktualnienia znaczeń obozowego doświadczenia. Zwraca on mianowicie uwagę, że nieholokaustowe doświadczenie obozu wydaje się współcześnie wyeksploatowane i należące do innej, niemodnej kultury pamięci, utrwalonej w czasach PRL-u. W związku z tym, pisze Filipkowski (2010, s. 9), należy je raz jeszcze opowiedzieć, „językiem bardziej współczesnym, może lepiej zrozumiałym”.

Za trzeci przykład próby śledzenia „materiału, z którego zbudowane są biografie” (por. Welzer 2009) może posłużyć książka Marty Kurkowskiej-Budzan (2009) dotycząca pamięci o działalności podziemia niepodległościowego na terenie Białostoczczyzny. Jej celem jest analiza oddziaływania oficjalnych dyskursów na pamięć „zwykłych” ludzi. Oprócz wywiadów Kurkowska-Budzan sięgnęła także do innych źródeł, które pozwoliły jej zrekonstruować ślady tego, co zbiorowe w pamięci indywidualnej. W wymiarze teoretyczno-metodologicznym odwołała się do teorii ugruntowanej (w rozumieniu Anselma Straussa i Barneya Glasera), w której znalazła remedium na niekompatybilność pojęć we współczesnym, wielowątkowym pamięcioznawstwie.

Te dwie ostatnie interdyscyplinarnie zorientowane prace są godne uwagi również dlatego, że oddają coraz żywszą recepcję historii mówionej w Polsce. Zarówno Filipkowski, jak i Kurkowska, należący do młodszego pokolenia badaczy, w znacznym stopniu przyczynili się do osadzania się w Polsce *oral histo-*

---

¹⁸ Wywiady zostały nagrane w ramach polskiej części Mauthausen Survivors Documentation Project. Podstawowe informacje na temat tego projektu, kierowanego przez profesora Gerharda Boltza z Ludwig Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft we Wiedniu, są dostępne na: <http://oralhistory-productions.org/articles/Mauthausen.htm>. Na temat kontynuacji Mauthausen Survivors Research Project: <http://www.lbihs.at/MSRP> [15.10.2011]. Informacje na temat wywiadów realizowanych w Polsce: <http://www.audiohistoria.dsh.waw.pl/audiohistoria/web/projekty/show/id/2> [15.11.2011]. Zob. też Madoń-Mitzner 2009.

ry¹⁹. Piotr Filipkowski dzięki łączeniu refleksji akademickiej i działalności porządowej w Ośrodku KARTA, Marta Kurkowska, oprócz treści zawartych w publikacjach (Kurkowska 1998; Kurkowska-Budzan 2008)²⁰, także dlatego, że była współinicjatorką krakowskiego Stowarzyszenia Artefakty i Polskiego Towarzystwa Historii Mówionej²¹. Jak zauważa Kaja Kaźmierska, wtłoczenie historii mówionej w ramy konkretnej dyscypliny (czy to historii, czy socjologii, historii społecznej, czy też socjologii historycznej) jest problematyczne i zależy od narodowych tradycji. Studium, które w jednym kraju stanowi przykład socjologii historycznej, w innym może zostać uznane za prawomocny przykład badań historycznych. W Polsce, gdzie historia mówiona dopiero walczy o uznanie, sytuacja jest o tyle skomplikowana, że młodzi historycy znajdują więcej intelektualnych narzędzi w metodologii socjologicznej niż w rodzimej historiografii, tradycyjnie zorientowanej na źródła pisane (Kaźmierska 2010).

Podkreślając znaczenie metody biograficznej i jej interdyscyplinarnego potencjału, nie można zapomnieć, że swój współczesny kształt i możliwości zawdzięcza ona nie tylko zwrotowi narracyjnemu w humanistyce, ale także przełomowi technologicznemu. *Digital turn* pozwala na szybką i profesjonalną archiwizację materiału, a co za tym idzie, na zwiększenie jego dostępności, na przykład przez udostępnianie go *on-line* (Filipkowski 2004; Kościański 2005), dzięki czemu warsztat badawczy staje się bardziej przejrzysty. Nowe technologie umożliwiają także opracowywanie zebranych materiałów bardziej efektywne i wielostronne niż w czasach, gdy badacze trzymali „w szufladach” zły jakości kasety magnetofonowe czy zapisy materiałów konkursowych (Filipkowski analizuje zapisy wideo, a Kurkowska dołączyła do swojej książki CD z fragmentami wywiadów, reportażami radiowymi i fotografiami). Istnieje poza tym szansa na to, że nowe technologie uchronią nagrywane obecnie wywiady narracyjne przed smutnym losem materiałów Towarzystwa Przyjaciół Pamiętnikarstwa.

Najbogatsze i najbardziej profesjonalnie prowadzone archiwum znajduje się obecnie w Domu Spotkań z Historią w Warszawie, który kolekcjonuje przede wszystkim wywiady gromadzone w ramach własnych projektów oraz programu historii mówionej Ośrodka KARTA²². Dużymi archiwami dysponują także centra takie jak Brama Grodzka–Teatr NN w Lublinie²³, Muzeum Powstania Warszawskiego²⁴, IPN (z projektem NOTACJE)²⁵ czy wrocławski

¹⁹ Przeglądy dotyczące rozwoju *oral history* w Polsce zob. Holzer 1990; Theiss 1998; Kałwa 2006, 2010; Lewandowska 2009.

²⁰ Kurkowska była także inicjatorką największej w Polsce, międzynarodowej konferencji na temat historii mówionej: „Oral history — the art of dialogue”, Uniwersytet Jagielloński, 8–10 listopada 2007. Jej plonem jest książka: Kurkowska-Budzan, Zamorski 2009.

²¹ <http://pthm.bieron.pl> [25.10.2011]; Lewandowska 2010.

²² Obecnie około czterech tysięcy wywiadów. Zob. <http://www.audiohistoria.pl> [25.10.2011].

²³ http://tnn.pl/k_281_m_3.html [25.10.2011]; Czajkowski 2008.

²⁴ http://www.1944.pl/historia/archiwum_historii_mowionej/ [25.10.2011].

²⁵ <http://www.ipn.gov.pl/wai/pl/623/6010/> [25.10.2011]; Kurkiewicz 2011.

Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”²⁶. Mimo że coraz więcej organizacji zajmuje się archiwizacją materiałów biograficznych, to opis ich działalności i utworzenie wspólnej platformy internetowej ze spisem wszystkich zdigitalizowanych projektów wykorzystujących metody wywiadów biograficznych/tematycznych nadal pozostaje w sferze postulatów.

PÓŹNY (?) ZWROT KU PAMIĘCI ZBIOROWEJ

W 1997 r. Jerzy Jedlicki wyraził wątpliwość co do zasadności pojęcia, które „stało się ostatnio ogromnie popularne, i to w wielu krajach”:

„Pamięć zbiorowa? Nie ma zbiorowej pamięci. Pamięć jest zawsze i tylko indywidualna, czego nie zmienia fakt, że niektóre jej treści mogą być wspólne wielu jednostkom i że istnieją — jak pisał francuski socjolog Maurice Halbwachs — «społeczne ramy pamięci».

Ale może zbędne są takie pedantyczne zastrzeżenia? Bo czyż każdy, kto mówi o zbiorowej pamięci [...] nie jest świadom, że to tylko przenośnia, wygodny skrót językowy na oznaczenie owych zbieżnych treści, jakie się osadziły w umysłach wielu ludzi naraz, a może i całego narodu?

Czy tak jest rzeczywiście, nie byłbym wcale pewny, bo uprzedmiotowione abstrakcje pospolicie służą za podpórki naszemu potocznemu, a bywa, że i naukowemu myśleniu. Nawet jednak, gdyby metafora pamięci zbiorowej była dla każdego jej użytkownika przejrzysta, to jeszcze można by się upierać przy tym, że taka umowna kolektywizacja pamięci bynajmniej nie ułatwia jej analitycznego rozpoznania” (Jedlicki 1997).

Powodem tego sceptycyzmu historyka idei nie była bynajmniej niechęć wobec zachodniego „nowinkarstwa” (Jesteśmy niewolnikami 2003; Domańska 2006, s. 256–259; Wiślicz 2010), lecz fundamentalne zastrzeżenie dotyczące analitycznego potencjału metaforycznego terminu „pamięć zbiorowa”. Wątpliwość tę podziela wielu polskich (i nie tylko) badaczy przeszłości.

Okazuje się jednak, że dowody na to, iż polscy historycy interesowali się społecznym funkcjonowaniem historii i zbiorowymi wyobrażeniami o minionych czasach, znajdziemy już w latach sześćdziesiątych minionego wieku (np. Kopczewski 1968; por. Sreniowska 1973; Biskup 1981; Nałęcz, Nałęcz 1986; Molik 1996). Charakterystyczne jest jednak to, że aż do połowy lat dziewięćdziesiątych w publikacjach polskich badaczy nie pojawiały się częste odwołania do pamięcioznawczej terminologii. W historiografii możemy zatem mówić o polskich badaniach pamięci zbiorowej *avant la lettre*, w których centrum znajdowały się pytania o tradycję, recepcję przeszłości i świadomość historyczną (rzadziej o mechanizmy konstruowania i funkcjonalizację tego, co później zaczęto określać mianem pamięci zbiorowej).

²⁶ <http://www.pamieciprzyszlosc.pl/Centrum-Dokumentacyjne> [25.10.2011].

Dobrą ilustracją polskiego pamięcioznawstwa *avant la lettre* są kwestionariusze badawcze mediewistów. Już od lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku badacze średniowiecza (najpierw głównie francuscy, niemieccy i włoscy) analizowali teksty powstające w klasztorach, które dokumentowały i upamiętniały związki łączące monasterium ze zmarłymi: napisy na ścianach świątyń, leżące na ołtarzu w czasie liturgii *libri vitae*, nekrologi (Oexle 2001, s. 12–13)²⁷. Badania średniowiecznej memorii, czyli identyfikacji i ciągłości historycznej opierającej się na poczuciu przynależności do grupy i więzi z przodkami, objęły z czasem także inne formy pamięci grupowej, które w średniowiecznej Europie konstituowały się nie tylko w klasztorach, ale też dynastiach, rodach i gildiach. Korpus źródeł, do którego odwołują się tu mediewiści, obejmuje nie tylko tradycyjne źródła pisane, ale również — a raczej przede wszystkim — ikonografię, rzeźbę, architekturę, sztukę sepulkralną (np. Althoff 1978; Wollasch, Schmid 1984; Marchal 1988; Oexle 1995; Horch 2001; Brand, Monnet, Staub 2003; Borgolte 2005).

Badania tego typu można znaleźć również w dorobku polskich mediewistów²⁸, choć bezpośrednio, dosłowne odniesienia do pamięciowej terminologii są świeższej daty. Wprost do memorii (oraz refleksji o pamięci Maurice'a Halbwachsa, Jana Assmanna i Paula Ricceura) odwołuje się między innymi obszerna monografia Przemysława Wiszewskiego poświęcona praktykom upamiętniania poszczególnych członków rodu (głównie) Piastów od połowy X do połowy XII wieku (Wiszewski 2008a). Wrocławski mediewista zanalizował fundacje, zabytki ruchome, zapiski o zmarłych dobrodziejach i nekropolie, a rozdział „Tradycja: fundacje i pamięć” poświęcił relacjom między społecznym, dynastycznym i religijnym wymiarem praktyk memoratywnych²⁹.

Choć odwołania do pamięci zbiorowej można znaleźć również w powstających w ostatnich latach pracach dotyczących dziejów nowożytnych (Roszak 2004; Augustyniak 2011), to nie ulega wątpliwości, że największą popularnością pamięć zbiorowa cieszy się w opracowaniach z zakresu historii najnowszej (o czym dalej). Od niedawna pamięć zbiorowa/społeczna/kulturowa zaczęła się w zadamawiać również w rodzimej archeologii (Minta-Tworzowska, Rączkowski 2001; Zalewska 2011; Marciniak, Minta-Tworzowska, Pawleta 2011; Zalewska w druku), antropologii i kulturoznawstwie (Barańska 2009; Kaniowska 2003, 2004; Kujawska, Jewsiewicki 2006; Kujawska, Skórzyńska, Teusz 2009; Korzeniewski 2007a, 2010; Nowak 2011; Skórzyńska, Lavrence, Pépin 2007; Tokarska-Bakir 2003, 2004a; Zawadzka 2009) i literaturoznawstwie (Orłowski 1994; Konończuk 2000; Brodzka, Krawczyńska, Leociak 2000; Zaleski

²⁷ Po polsku Oexle 2005, 2000, zob. zwłaszcza artykuły: *Obcowanie żywych i umarłych. Rozważania o pojęciu „memoria” i Memoria i przekaz memoratywny we wczesnym średniowieczu.*

²⁸ Np. wybrane studia w: Bardach 1970; Heck 1975.

²⁹ Także inne prace polskich mediewistów dotyczące średniowiecznych praktyk upamiętniania (np. Michałowski 1985; Anzulewicz 2005; Wójcik 2008).

2004; Jedynek 2004; Gosk, Zieniewicz 2006; Orłowski 2008; Sawaniewska-Moch 2008; Kaczmarek 2009; Artwińska 2009). Podobnie jak w historiografii i socjologii, które stanowią punkt ciężkości naszej analizy, także polscy antropologowie i literaturoznawcy przed 1989 r. *de facto* interesowali się problemem społecznego funkcjonowania przeszłości, posługiwali się przy tym jednak głównie kategoriami tożsamości i tradycji (Janion, Zmigrodzka 2001; Janion 1990, 1998, 2000; Bujnicki, Axer 2007)³⁰.

Nie oznacza to, oczywiście, by terminy „tożsamość” i „tradycja” zniknęły z kwestionariuszy badawczych polskich humanistów³¹, obecnie obserwujemy jednak terminologiczne przesunięcie na rzecz pamięci. Zasadne jest w tym miejscu odwołanie się do wspomnianej na wstępie substytucji. Jeśli czytając na przykład opublikowany w 1996 r. tom *Kultury narodowe u korzeni* Antoniny Kłoskowskiej spróbujemy na drodze eksperymentu myślowego „tożsamość” zastąpić terminem „pamięć”, to wywód autorki nie straci na sile przekonywania, a jej kulturalistyczna koncepcja narodu i refleksja o narodowej tożsamości zbiorowej, którą badaczka definiowała jako „ogół tekstów kultury narodowej, jej symboli, wartości składających się na uniwersum tej kultury, tworzących jej syntagmę, [...] jej rdzeń kanoniczny” (Kłoskowska 1996, s. 100)³², jedynie zyskają na aktualności. Niestety, nie znamy odpowiedzi na pytanie o to, czy Kłoskowska sama siebie uznałaby za badaczkę pamięci zbiorowej, choć wiadomo, że odwoływała się do koncepcji zarówno Maurice’a Halbwachsa³³, jak i Stefana Czarnowskiego. Tym niemniej jej praca dobrze ilustruje trudności z wyznaczeniem granic polskiego pamięćoznawstwa.

Rosnące zainteresowanie pamięcią zbiorową można również odnotować w historii sztuki, gdzie kluczowe znaczenie mają problematyka dziedzictwa kulturowego (Purchla 2005) i analiza dzieł sztuki jako nośników i mediów pamięci (Born, Labuda, Störckuhl 2006; Kowalczyk 2010). Od kilku lat powstają też prace polskich socjologów, kulturoznawców i filmoznawców dotyczące kształtowania pamięci przez media (Pakier 2005, 2011; Gwóźdź, Nie-racka-Ćwikiel 2006; Korzeniewski 2007b; Klejsa, Nurczyńska-Fidelska 2008; Majewski, Zeidler-Janiszewska 2009; Czapliński, Domańska 2009; Leociak 2009; Lubelski, Stroński 2009; Saryusz-Wolska 2010; Solska 2011). W li-

³⁰ Również przedostatnia monografia Marii Janion (2006) może zostać wpisana w nurt badań nad zbiorowymi wyobrażeniami o przeszłości, choć autorka nie posługuje się *explicite* kategoriami pamięci; podobnie Czapliński 2011.

³¹ Spośród wielu opublikowanych ostatnio prac zawierających bezpośrednie odwołania do tradycji i/lub tożsamości wskaźmy: Jawłowska 2001; Kosęła 2003; Bokszański 2005; Goral i in. 2008; Krzemień-Ojak 2008; Nieroba i in. 2010.

³² Por. rozdział „Naród w ujęciu kulturalistycznym i w perspektywie antropologicznej”, s. 32–41.

³³ Koncepcja „społecznych ram kultury” Antoniny Kłoskowskiej skądinąd nie jest jedyną polską parafrazą sformułowania Halbwachsa, por. Krasuski 1989; Kwiatkowski 1990; Hirszowicz, Neyman 2001.

teraturze światowej jest to bardzo istotna dziedzina studiów nad pamięcią zbiorową/społeczną/kulturową, na temat obecności przeszłości w filmie, mediach masowych i kulturze popularnej istnieje ogromna liczba prac. Podobnie jest ze studiami nad muzeami historycznymi, które dopiero rozpoczynają się w Polsce (Ziębińska-Witek 2005, 2011; Kurz 2007; Żychlińska 2009; Ostolski 2009; Bogumił, Wawrzyniak 2010). Można przypuszczać, że wraz z rozszerzaniem się instrumentarium badawczego rodzimego kulturoznawstwa i medioznawstwa oraz zakotwiczeniem się obu dyscyplin w akademickich strukturach liczba prac na temat medializacji pamięci będzie w najbliższych latach szybko rosła.

Zanim zapytamy o nowe tematy badawcze podejmowane przez historyków i socjologów interesujących się problematyką pamięci zbiorowej po 1989 r., odnotujmy zjawisko, o którym nie sposób nie wspomnieć, pisząc o naukach społecznych — a zwłaszcza historiografii — i pamięci zbiorowej w Polsce. Mowa o nurcie badawczym, w którym pamięć jest nie tyle przedmiotem analizy, ile mniej lub bardziej wyraźnie wyartykułowanym dążeniem badaczy przeszłości. Mowa więc o historiografii przywracającej pamięci zbiorowej zapomniane, wyparte, zmanipulowane lub ocenzone wydarzenia z przeszłości (Czarna księga 1977; Romek 2000, 2010). W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych funkcję tę pełniło wiele publikacji ukazujących się na emigracji (Stobiecki 2005; Nowinkowski, Stobiecki 2005) i w drugim obiegu (Mikołajczyk 1998), gdzie ukazywały się opracowania dotyczące nie tylko tzw. białych plam (Szacka 1992), najnowszej historii Polski, jak pakt Ribbentrop-Mołotow (Geneza 1983), radziecka okupacja Polski (Gross 1979; Jasnowski 1987), zbrodnia katyńska (Mackiewicz 1948; Zawodny 1962, 1971; Gabryel 1989), powstanie w getcie warszawskim (Bartoszewski 1983), powstanie warszawskie (Ciechanowski 1974; Bartoszewski 1984) i Solidarność (np. Holzer 1984), ale też problemów bardziej odległych w czasie, jak wojna polsko-bolszewicka z 1920 r. (Pobóg Malinowski 1956) czy historia Kresów Wschodnich (Stobiecki 2001). W obu przypadkach — zarówno w pracach polskich historyków na emigracji, jak i w publikacjach ukazujących się od końca lat siedemdziesiątych w drugim obiegu — chodziło jednak nie o badanie pamięci zbiorowej, lecz o przywracanie pamięci zbiorowej tego, co do tej pory w historiografii, edukacji szkolnej, oficjalnych praktykach upamiętniania i pamięci urzędowej (Krzysztof Pomian) było nieobecne lub poddawane manipulacjom.

PAMIĘCIOZNAWSTWO PO ROKU 1989: DOMINUJĄCE TEMATY BADAWCZE

Po wyróżnieniu głównych tradycji metodologicznych przyjrzymy się teraz głównym tematom i wątkom badawczym podejmowanym w Polsce w ostatnich dwudziestu latach pod szyldem badań nad pamięcią. Warto zwrócić uwagę przede wszystkim na to, że po roku 1989 nadal duże znaczenie mają historycy, nie tyle jako badacze pamięci, ale przede wszystkim jako autorzy publikacji

historycznych, które wzbudzają publiczne dyskusje i inspirują podejmowanie badań nad pamięcią przez przedstawicieli innych dyscyplin.

W pracach pamięćoznawczych, które powstały w ostatnich latach, można wyróżnić *grosso modo* cztery główne kierunki. Kluczowe miejsce zajmuje historia drugiej wojny światowej (Szarota 1997, 2003; Rokuszewska-Pawełek 2001; Szacka 2000)³⁴, a zwłaszcza pamięć ocalałych z Holocaustu, stanowiąca wręcz odrębną dziedzinę pamięćoznawstwa (Kaźmierska 2008; Engelking 1994; Rootedness 2007; Kapralski 2012)³⁵, powstanie w getcie warszawskim (Grupińska 2000; Szaynok 2004; Kobylarz 2009), powstanie warszawskie (Drozdowski 1995; Mańkowski, Świąch 1996; Sawicki 2005; Cieszkowska 2010), obozy koncentracyjne i obozy zagłady (Kapralski 2000; Kucia 2005; Rusiniak 2008; Wóycicka 2009) oraz okupacja radziecka (Kisielewski 2008; Kunert 2010). *Last but not least* po publikacji kontrowersyjnych książek Jana Tomasa Grossa — *Sąsiedzi* (2000), *Strach* (2008), ostatnio *Złote żniwa* (2011) — i po niezwykle intensywnej i emocjonalnej debacie o polskiej winie pojawiło się coraz więcej książek o Holokauście i stosunkach polsko-żydowskich (Steinlauf 2001³⁶; Jankowski 2002; Gross 2003; Tokarska-Bakir 2004b, 2008; Engelking, Tych 2004; Engelking 2006; Cherry, Orla-Bukowska 2007; Gądek 2008; Kossewska 2009; Forecki 2010; Potel 2010). Centrum Badań nad Zagładą Żydów³⁷, powołane w 2003 r. w ramach Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, odegrało w tym względzie fundamentalną rolę:

„Centrum skupia badaczy wywodzących się z różnych dyscyplin humanistycznych: historyków, literaturoznawców, socjologów, psychologów. Chcemy prowadzić badania interdyscyplinarne, łączyć odmienne metodologie, przelamywać dotychczasowe schematy opisywania Zagłady, odsłaniać różne perspektywy poznawcze i punkty widzenia, pokazywać niejednorodność i niejednoznaczność

³⁴ I inne prace wspomniane w rozdziałach „Triumf sondaży” i „Narracyjny wywiad biograficzny”.

³⁵ W pozostałych pracach Małgorzata Melchior (m.in. 2004) konsekwentnie posługująca się metodą biograficzną, przede wszystkim stosuje kategorię tożsamości. Rozdzielenie tych wątków jest oczywiście zabiegiem dla celów tego artykułu.

³⁶ Polski przekład książki amerykańskiego historyka ukazał się bez związku z debatą o książkach Grossa, ale wpisał się w gorące dyskusje wokół Jedwabnego. Na uwagę zasługuje też sama debata medialna, kształtująca opinie polskiego społeczeństwa. Wypowiadało się w niej wielu naukowców, przeważnie historyków. Antoni Sułek w następujący sposób podsumowuje wyniki sondaży dotyczących zmian ocen dotyczących zbrodni w Jedwabnem: „W każdej grupie wykształcenia rośnie [...] stosunek wskazań Polaków do wskazań Niemców jako głównych sprawców zbrodni [...]. Dziewięć lat temu na Niemców (25%) wskazywało tam dwa razy więcej badanych niż na Polaków (12%), dziś istnieje już tam równowaga. Tak właśnie, zgodnie z modelem kaskadowym Karla Deutscha [...], może zmieniać się opinia publiczna: opinie mediów, ekspertów, przywódców opinii wpływają «na dół», mieszają się z opiniami tam istniejącymi” (Sułek 2011, s. 42). Zob. także tematyczne numery czasopism, np. „Polish Sociological Review” 2002, nr 1.

³⁷ Centrum Badań nad Zagładą Żydów, <http://www.holocaustresearch.pl> [25.10.2011].

historycznej materii, szukać nowych — nieznanymi, ale także niekonwencjonalnymi — źródeł”³⁸.

Inny wyraźny punkt ciężkości to historia relacji polsko-niemieckich (Dmitrów 2000; Kerski 2003; Mazur 2004; Kerski, Owczarek 2005; Aust, Ruchniewicz, Troebst 2009), w szczególności problemy, które dotychczas były tematami tabu: powojenne obozy dla Niemców (Nowak 1997; Dziurok 2002) oraz przymusowe migracje Niemców w drugiej połowie lat czterdziestych (Bachmann, Kranz 1997; Borodziej, Hajnicz 1998; Bömelburg, Traba, Stößinger 2001; Buras, Majewski 2003). Odnotować tu należy nie tylko prace polskich badaczy, ale przede wszystkim wspólne polsko-niemieckie przedsięwzięcia badawcze i edytorskie, jak wydanie po polsku i po niemiecku ogromnej dokumentacji wypędzeń pod redakcją Włodzimierza Borodzieja i Hansa Lemberga (2000; 2000–2004), czy też dwujęzyczny projekt zainicjowany przez Polsko-Niemiecką Współpracę Młodzieży pt. „Polska–Niemcy. Wojna i pamięć” (Kochanowski, Kosmala 2009).

Drugą osią badań jest historia pamięci w czasach komunizmu oraz pamięci o PRL-u. Kilka solidnie udokumentowanych źródłowo książek dotyczących przede wszystkim instrumentalizacji przeszłości przez państwo ukazało się w serii wydawnictwa Trio W Krainie PRL-u (Zaremba 2001; Main 2004; Osęka 2007; Wawrzyniak 2009; Wóycicka 2009), zainicjowanej i do jej zamknięcia w 2011 r. prowadzonej przez Marcina Kulę. Przegląd obszernej literatury na temat badań pamięci o PRL-u (a także polityki historycznej w III RP) znajduje się w artykule Dobrochny Kałwy, dlatego nie będziemy tutaj tych wątków powtarzać (Kałwa 2009; zob. także: Kwiatkowski 2008; Wawrzyniak 2011). Podkreślimy tylko, że ważny temat stanowią badania nad pamięcią Solidarności (np. Törnquist-Plewa 1992; Baczek 1994, s. 193–247; Sułek 2006; Krzemieński 2010). Wśród wielu projektów dokumentacyjnych dotyczących codzienności i tożsamości okresu 1945–1989 warto zwrócić uwagę na wywiady Joanny Wiszniewicz³⁹ i kolekcję Anki Grupińskiej (*Pamiętanie Peerelu. Opowieści o wspólnych i indywidualnych sposobach na system, 1956–1989*)⁴⁰, ponieważ stanowią one gotowy materiał dla analiz funkcjonowania pamięci tamtego okresu. Wprost do kategorii pamięci odwołują się autorki projektu o „peryferyjnej” pamięci PRL-u, analizowanej na przykładzie Ustronia (Kałwa, Klich-Kluczevska 2011).

Trzecią oś badań nad pamięcią stanowi historia regionalna. W ciągu ostatnich dwudziestu lat nastąpił prawdziwy wysyp publikacji i projektów badawczych na temat Kresów (np. Kaźmierska 1999; Kochanowski 2004; Stawarz

³⁸ <http://www.holocaustresearch.pl/?l=a&lang=pl> [29.10.2010].

³⁹ Zarchiwizowane w DSH. Powstała na ich podstawie książka (Wiszniewicz 2008) to chyba najlepszy portret biograficzny czasów PRL.

⁴⁰ W latach 2006–2010 zarejestrowano ponad sto sześćdziesiąt w pełni stranskrybowanych wywiadów biograficznych z opozycjonistami. Zarchiwizowano je w Domu Spotkań z Historią. Efektem projektu jest między innymi książka z wyborem wywiadów (Grupińska, Wawrzyniak 2011).

2009) i tzw. Ziemi Odzyskanych (np. Mazur 1997, 2000; Łukaszewicz 2001; Opiłowska 2009; Filipkowski, Wylegała 2009; Halicka 2009; Traba 2009a). Interesujące pod tym względem są zwłaszcza dwa projekty stanowiące kontynuacje badań prowadzonych przez klasyków polskich nauk społecznych. Pierwszy z nich dotyczy pamięci mieszkańców Warmii (Traba, Sakson 2007; Kardach, Traba, Pilecki 2008). W latach 2005–2007 dwudziestu polskich i niemieckich studentów pod opieką Roberta Traby, autora między innymi ważnego studium o tożsamości regionalnej w Prusach Wschodnich w latach 1914–1933 (Traba 2005), przeprowadziło z mieszkańcami wsi Purda kilkadziesiąt wywiadów w celu przeanalizowania ich tożsamości i pamięci zbiorowej. Wyjątkowość tego przedsięwzięcia tkwi w jego „prehistorii”, stanowi ono bowiem nawiązanie do projektu zrealizowanego w tej samej miejscowości bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej przez zespół Stanisława Ossowskiego. Drugi projekt to badania Michała Łuczewskiego w małopolskiej wsi Żmiąca, nawiązujące do studiów tej miejscowości prowadzonych przez Franciszka Bujaka na początku XX wieku i przez Zbigniewa Tadeusza Wierzbickiego w połowie stulecia, co czyni Żmiącą najdłużej badaną w polskich naukach społecznych społecznością lokalną (Łuczewski 2007, 2011).

Ostatni wyraźnie zarysowany wątek zainteresowania polskich badaczy problematyką pamięci to nader pojemna kategoria polityki historycznej; rzadziej pojawiają się terminy „polityka wobec przeszłości” lub „polityka pamięci” (Cichocki 2005; Cichocka, Panecka 2005; Kostro, Merta, Gawin 2005; Śpiewak 2005; Werner 2006; Kosiewski 2008; Nowinowski, Pomorski, Stobiecki 2008; Kilian 2008; Stobiecki 2008; Traba 2009b; Witek 2009/2010; Ponczek, Sepkowski 2010; Skibiński, Wiściski, Wysocki 2011)⁴¹. Polską literaturę na ten temat charakteryzują: po pierwsze, „krótki oddech” — z reguły mowa mianowicie o polityce historycznej ostatnich dwudziestu lat (jedną z nielicznych prób spojrzenia na problem w dłuższej perspektywie czasowej jest esej Lecha Nijakowskiego; 2008); po drugie, zdecydowanie polemiczny charakter — polska refleksja naukowa o polityce historycznej, inaczej niż na przykład w Niemczech, jest zaangażowana i organizuje ją spór o to, czy i w jakim zakresie państwo powinno uprawiać politykę historyczną⁴²; po trzecie, oprócz prac analitycznych i tekstów *stricto* ideologicznych (czy to ze strony konserwatystów, czy lewicy) opublikowana została ogromna liczba artykułów i esejów, których autorzy analizują, co prawda, mechanizmy polityki historycznej, ale celem nadrzędnym jest wyrażenie własnej opinii, sformułowanie krytyki, apelu lub postulatu. Tym samym w wielu publikacjach o polityce historycznej często splatają się ze sobą

---

⁴¹ Teksty przeglądowe: Wolff-Powęska 2007; Tokarz 2011.

⁴² Tego typu pytania są w ostatnich latach również silnie obecne we francuskiej historiografii i politologii (np. Offenstadt 2009), ale w polskim kontekście ostatnich lat istotne były kwestie rozliczeń z PRL i komunistycznymi służbami specjalnymi, lustracji i Instytutu Pamięci Narodowej (np. Śpiewak 2011).

dwa spojrzenia: krytyczne spojrzenie naukowca i perspektywa zatroskanego obywatela.

UWAGI O (BRAKU) RECEPCJI ZACHODNICH BADAŃ PAMIĘCIOZNAWCZYCH

Powyższy przegląd dorobku polskiego pamięćoznawstwa — choć niepełny, jak zastrzegaliśmy we wstępie — pokazuje, że zainteresowanie pamięcią w polskiej humanistyce w ostatnich latach jest bardzo żywe. Warto jednak spojrzeć na specyfikę polskich badań nad pamięcią z perspektywy międzynarodowych *memory studies* i zadać pytanie o to, jakie wątki podejmowane są przez rodzimych badaczy i co ich inspiruje, a jakie problemy pozostają (na razie?) niezauważone.

Współcześnie zasadniczymi punktami odniesienia dla badań pamięćoznawczych prowadzonych przez polskich socjologów i historyków (a także kulturoznawców i medioznawców) są prace anglosaskie — ze względu na lepszą znajomość języka i dostęp do oryginałów. Można tu wymienić takie nazwiska jak Frank Ankersmit, Dominick LaCapra, Jeffrey Olick, Kerwin Lee Klein, Marianne Hirsch (zob. Domańska 2002; Ankersmit 2004; Klein 2003; Hirsch 2011). Prace te są bardzo zróżnicowane, więc jakakolwiek próba ich systematyzacji, a tym samym uporządkowania odwołań do nich, byłaby przedsięwzięciem ryzykownym. Odnotujmy tylko, że stosunkowo częste są w Polsce nawiązania do publikacji współtwórców współczesnej historiografii, jak Hayden White, Frank Ankersmit, Dominick LaCapra, historyków społecznych, jak Jay Winter (pojęcie *sites of memory*, notabene czasem mylone z *lieu de mémoire*), czy socjologów, jak Jeffrey Alexander z jego koncepcją traumy kulturowej. Wydaje się jednak, że jedyną perspektywą badawczą, która dość dobrze osadziła się w rodzimej humanistyce, jest anglosaski konstruktywizm w badaniach nad narodem, w których istotnym przedmiotem analiz są procesy wytwarzania tradycji czy pamięci zbiorowej (Anderson 1997; Brubaker 1998; Hobsbawm, Ranger 2009; Gellner 2009; Hobsbawm 2010).

Dopiero od niedawna do polskiego obiegu zaczynają wchodzić kanoniczne już publikacje niemieckie Jörna Rüsen, Aleidy i Jana Assmannów, Dana Diner czy Haralda Welzera (Assmann 2003, 2008; Saryusz-Wolska 2009; Diner 2010; Welzer 2010). Dla włączania do języka polskiej humanistyki siatki pojęciowej wypracowanej przez Assmannów szczególne znaczenie mają rodzimi germaniści i niemcoznawcy (np. Kałużny 2006, 2007) — to przede wszystkim dzięki nim w polszczyźnie zaczynają się zadomawiać takie terminy jak „pamięć kulturowa” vs. „pamięć komunikacyjna” (względnie: „komunikatywna”; *kulturelles vs. kommunikatives Gedächtnis*) lub „pamięć archiwizująca” vs. „pamięć funkcjonalna” (*Speicher- vs. Funktionsgedächtnis*). Dość dobrze opisana wydaje się problematyka polityki historycznej (względnie: polityki wobec przeszłości lub polityki wobec pamięci) w Niemczech (np. Frei 1999; Wydra 2001; Pięciak 2002; Mikulski, Noga 2006; Korzeniewski 2007c; Wolff-Powęska 2011; Wigura 2011).

Najdłuższą historię recepcji w Polsce ma jednak pamięćoznawstwo francuskie. Zwraca wszakże uwagę jego selektywny odbiór. Mimo dość długiej tradycji odwołań do Maurice'a Halbwachsa ze względu na wczesną polską edycję *Společnych ram paměci* (Halbwachs 2008 [1969]), nie ma do dziś polskich przekładów — a tym samym pełnego odczytania przez polskich badaczy — *La topographie légendaire* (Halbwachs 1941) i *La mémoire collective* (Halbwachs 1950). Nie słyhać także echa jego współczesnej recepcji we Francji i w Niemczech (np. Namer 2000; Becker 2003; Echterhoff, Saar 2002). Nawet w polskiej historiografii⁴³, choć wyjątkowo otwartej w czasach PRL-u na kontakty z „Annales” (Kula 2010; Pleskot 2010), odwołania do koncepcji pamięci zbiorowej pozostają rozproszone. Nie zapominamy o ważnych książkach Bronisława Baczki (Baczko 1994) i Krzysztofa Pomiana (Pomian 2006), badaczy zaliczanych do tak zwanej warszawskiej szkoły historyków idei (Sitek 2000), a po emigracji związanych z humanistyką francuską, a także o licznych pracach Marcina Kuli zawierających ślady inspiracji „Annales” (Kula 2002, 2004a, 2004b, 2007, 2008). Odnotowujemy, że na polski zostało ostatnio przełożonych kilka ważnych książek Paula Ricœura, Jacques'a Le Goffa i Marca Augé (Ricœur 2006; Le Goff 2007; Augé 2008; zob. też Bugajewski 2007)⁴⁴. Jednak właśnie w kontekście zorientowania polskiej humanistyki na francuską jedną z najbardziej zaskakujących luk był przez długi czas brak zainteresowania koncepcją miejsc pamięci (*lieux de mémoire*) francuskiego historyka Pierre'a Nory, inicjatora i redaktora monumentalnego dzieła pod tym samym tytułem (Nora 1984–1992). Inaczej niż w takich krajach, jak Włochy, Niemcy, Austria, Holandia, Luksemburg, Belgia czy Szwajcaria, nie pojawiła się dotychczas w Polsce żadna publikacja zasięgiem, rozmiarem czy znaczeniem porównywalna z *Lieux de mémoire* (Kończal 2008).

Kilka lat temu próbę zainicjowania polskiego projektu odpowiadającego francuskiemu „oryginałowi” podjął historyk sztuki i były dyrektor generalny Międzynarodowego Ośrodka Studiów dla Poprawy i Rozwoju Metod Konserwacji Dziedzictwa Kultury Andrzej Tomaszewski (1934–2010). W 2001 r. próbował on zainicjować debatę na temat polskich miejsc pamięci, proponując listę 80 pozycji, które mogłyby stanowić szkielet przyszłej publikacji na ten temat (Tomaszewski 2001). Mimo entuzjazmu grupy historyków (sztuki) wśród reakcji na propozycję Tomaszewskiego dominował sceptycyzm. Zresztą sam inicjator przedsięwzięcia odstąpił od swojego pomysłu po wyborach parlamen-

⁴³ W tym kontekście przede wszystkim warto zauważyć, że kanoniczna praca Marca Blocha, czyli wydane jeszcze w PRL *Společzeństwo feudalne*, zawiera rozdział na temat pamięci zbiorowej (Bloch 1981, s. 175–195). Także np. obszerna *Kultura Polski średniowiecznej* (Geremek 1997) zawiera badania wyobrażeń zbiorowych i pamięci, zob. tamże rozdział Jacka Banaszkiewicza, *Kultura i świadomość historyczna* (s. 603–628).

⁴⁴ Oprócz monografii warto wskazać też na kilka przełożonych artykułów: Hartog 2006; Lavabre 2006; François 2010; Nora 2011.

tarnych z 2005 r., ponieważ, według jego własnych słów, nowy klimat polityczny nie sprzyjał poważnej dyskusji o tożsamości narodowej⁴⁵.

Od 2009 r. we współpracy z Muzeum Historii Polski próbę realizacji zakrojonego na szeroką skalę projektu dotyczącego polskiej pamięci zbiorowej podejmuje historyk literatury, dysydent i były dyrektor polskiego kanału Radia Wolna Europa Zdzisław Najder, inicjator projektu „Węzły pamięci Polski Niepodległej” (Najder 2011). Decydując się na określenie „węzeł pamięci” Najder chce zdystansować się od propozycji Nory. Wyznacza przy tym obszar szczególnie interesującej go tradycji: zdecydowana większość „węzłów pamięci” zaproponowanych przez inicjatora projektu odnosi się do II Rzeczypospolitej (1918–1939/1945). W konsekwencji około dwustu pozycji uwzględnionych w projekcie stanowiłoby zapis doświadczenia pewnego pokolenia Polaków.

Najbliżej francuskich *Lieux de mémoire* jest realizowana od lat we wrocławskim Wydawnictwie Dolnośląskim, licząca ponad 60 tomów, popularna seria wydawnicza A To Polska Właśnie, której poszczególne tytuły, choć nie odnoszą się bezpośrednio do koncepcji miejsc pamięci, mają znaczenie porównywalne do siedmiu tomów wydanych we Francji pod redakcją Nory. Podejmowane tematy to: różne zjawiska historyczne (kabaret, kuchnia, Młoda Polska, język polski, klasztory, pielgrzymki), postacie (Fredro, Gombrowicz, Jan Paweł II, Miłosz, Napoleon, Słowacki, Żydzi), regiony (Galicja, Kresy, Śląsk, Warmia i Mazury) czy miejsca (Wrocław). Krótko mówiąc, seria ta, choć niewyczerpująca, dotyczy właśnie historii i pamięci zjawisk, które tworzą poczucie przynależności do kultury polskiej.

Jak wyjaśnić ten brak zainteresowania polskiej humanistyki dla popularnej prawie wszędzie w Europie koncepcji miejsc pamięci? Możliwe, że u źródła słabej recepcji *lieux de mémoire* w Polsce leży nie tylko przekonanie, że „miejsce pamięci „[...] nie niesie [...] ze sobą istotnych, nowych treści w studiach historycznych” (Wiszewski 2008b, s. 123), i tym samym nieuzasadnione jest włączenie tej kategorii do instrumentarium historyka, ale również — a może: przede wszystkim — pewien aspekt *stricte* językowy. Termin „miejsce pamięci” oznacza po polsku zarówno to, co po francusku można określić jako *lieu de mémoire* (miejsce symboliczne), jak i *site de mémoire* (miejsce geograficzne). W warstwie znaczeniowej języka polskiego nie jest zatem możliwe rozróżnienie między wymiarem symbolicznym wyrażenia *lieu de mémoire* a topograficznym *site de mémoire*. Ponadto termin „miejsce pamięci” odnosi się przede wszystkim do miejsc w znaczeniu topograficznym: pomników, posągów, tablic upamiętniających — związanych z drugą wojną światową⁴⁶, czyli wskazuje na ścisły związek z patriotyczną przeszłością i martyrologią. „Miejsca pamięci i męczeństwa” to

⁴⁵ Wypowiedź w rozmowie z Kornelią Kończal z 24 października 2009 r.

⁴⁶ Tak na przykład — dosłownie — rozumieją miejsca pamięci autorzy publikacji podejmującej ciekawą próbę spojrzenia na miejsca pamięci z socjologicznej perspektywy ruchów społecznych (Łuczewski, Bednarz-Łuczewska 2011b).

utarty zwrot, którego znaczenie różni się zupełnie z francuskimi *lieux de mémoire*. Zwróćmy uwagę choćby na nazwę i autodefinicję jednej z ważnych instytucji państwowych: powołana do życia w 1947 r. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa jest „jedynym w Polsce organem państwowym inicjującym i koordynującym działalność związaną z upamiętnianiem historycznych wydarzeń i miejsc oraz postaci w dziejach walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i zagranicą, a także walk i męczeństwa innych narodów na terytorium Polski”⁴⁷.

Ten ścisły związek między miejscem, pamięcią i cierpieniem nie ogranicza się do poziomu praktyki językowej czy instytucjonalnej onomastyki. W prawie każdej polskiej bibliotece można znaleźć prace na temat „miejsc pamięci” znajdujących się w różnych miastach lub regionach (Kaczanowski 1989; Anders 1993; Adamska 1998; Bartoszewski 1998; Grot 2001; Bojarska 2009), lecz ich zawartość ogranicza się do geograficznych miejsc upamiętniania zbrodni i cierpienia. Dla większości Polaków pierwsze skojarzenia ze słowami „pamięć” i „miejsce” to zabytki, posągi i tablice upamiętniające. Wyjaśnia to w pewnym stopniu przeszkody semantyczne, jakie w dyskursie historiograficznym wywołuje termin „miejsce pamięci”, oraz trudności, jakie napotyka chęć w oderwania „miejsc pamięci” od ich czysto topograficznego wymiaru⁴⁸.

Być może ten stan rzeczy zmieni realizowany od jesieni 2006 r. w Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie (CBH PAN) projekt badawczy dotyczący polsko-niemieckich miejsc pamięci⁴⁹. Jego celem jest spojrzenie na historię polsko-niemieckich oddziaływań (*Beziehungsgeschichte*) z perspektywy kultur pamięci. Efektem kilkuletniej pracy zespołu projektu i grona autorów liczącego ponad sto osób będzie obszerna publikacja w języku polskim i niemieckim, która ukaże się na obu rynkach wydawniczych na początku 2012 r. Zebrane w niej eseje będą próbą analizy wspólnych, oddzielnych i paralelnych polsko-niemieckich miejsc pamięci. Kluczową częścią liczącego w sumie dziewięć tomów projektu (pięć w języku niemieckim i cztery w języku polskim) są trzy tomy, które jednocześnie ukażą się na obu rynkach wydawniczych. Zawierają one eseje na temat miejsc pamięci, które w historii relacji polsko-niemieckich były i/lub są konstytutywne dla tożsamości zbiorowych⁵⁰. Być może berliński projekt przyczyni się też do popularyzacji prac na temat pamięci zbiorowej autorstwa niemieckich badaczy.

---

⁴⁷ Misja Rady, http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/1/misja-rady [18.10.2011].

⁴⁸ Próbę wykreowania nowego pojęcia „domena symboliczna” podjął socjolog Lech Nijakowski (2006).

⁴⁹ „Polsko-niemieckie miejsca pamięci” http://www.cbh.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=46&catid=21&lang=pl&Itemid= [25 X 2011].

⁵⁰ Przedstawione tu podstawy definicyjne kategorii miejsca pamięci bazują na treści dwujęzycznego, nieopublikowanego readera, który został opracowany w fazie konceptualizacji projektu dla autorów poszczególnych tekstów (Traba i in. 2009). Reader dostępny jest na stronie internetowej CBH PAN: http://www.cbh.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=46&catid=21&lang=de [14 X 2011].

Oprócz selektywności recepcji zachodnich kategorii teoretycznych ciągle uderza też „wsobność” tematów badawczych, podejmowanych głównie w odniesieniu do pamięci kształtowanej przez wspólnoty narodowe, stosunków sąsiedzkich z Niemcami czy Rosją, pamięci pogranicza, rozliczeń z przeszłością dyktatur, pamięci o wojnie, opozycji demokratycznej itp. Są to niewątpliwie kwestie fundamentalne dla tożsamości naszego regionu, brakuje jednak badań dotyczących tematów popularnych obecnych w obszarze międzynarodowego pamięcioznawstwa. Do wątków takich należą na przykład rozważania na temat związków pamięci i praw człowieka (Levy, Sznajder 2010) czy uniwersalizacji pamięci i globalizacji (np. Levy, Sznajder 2006; Levy, Sznajder 2007; Assmann, Conrad 2010), czy też tak zwanej europeizacji (Łaptos 1996; Müller 2002; Lebow, Kansteiner, Fogu 2006; Jaraus, Lindenberg 2007; Pakier, Stråth 2010; Troebst 2010; Leggewie 2011). Ta ostatnia problematyka jako istotny temat dyskusji pojawia się, co prawda, w publicystyce historycznej⁵¹, lecz jako przedmiot badań w głównych nurtach polskiego pamięcioznawstwa traktowana jest marginalnie⁵² i jeżeli już jest podejmowana to przede wszystkim przez polskich autorów publikujących za granicą (np. Misztal 2005a, 2005b; Hałas 2008; Pakier, Stråth 2010; Łuczewski, Bednarz-Łuczewska 2011a). Z kolei wątki tematyczne, które są podejmowane w Polsce, mogłaby intelektualnie wzmocnić lepsza znajomość prac pisanych w nurcie tak zwanego postkolonializmu (zaakceptowanego przez wielu polskich kulturoznawców czy metodologów historii, jak Ewa Domańska)⁵³ czy połączenie kategorii modernizacji oraz pamięci i zapominania według propozycji Paula Connertona (2009). W edukacji uniwersyteckiej brakuje także wyborów tekstów podstawowych i klasycznych. Poza wydanym przez Magdalenę Saryusz-Wolską (2009) zbiorem tekstów niemieckich, jedyną dotychczas próbą spojrzenia na refleksję o pamięci zbiorowej przez pryzmat nie języka czy kręgu kulturowego, lecz dyscypliny, jest wydana w 2006 r. przez Zofię Rosińską antologia tekstów o „pamięci w filozofii XX wieku” (Rosińska 2006; por. Kubicki 2001).

Otwarte na razie musi zostać pytanie, czy selektywność i „wsobność” są cechami stałymi polskiego pamięcioznawstwa, czy też znajdujemy się obecnie w okresie przemian, których skutki będziemy mogli dostrzec dopiero za kilka czy kilkanaście lat. Należy tu podkreślić z jednej strony rosnącą liczbę publikacji wydawanych po angielsku (np. Engelking 2001, Hałas 2002; Kurczewska 2007b; Majewski, Zeidler-Janiszewska 2010), z drugiej coraz większe umiędzynarodowienie warsztatu młodszego pokolenia badaczy, które w skali nieporównywalnie większej niż generacja wykształcona w PRL-u może korzystać

⁵¹ Ostatnio np. Nowak 2011.

⁵² Zob. niektóre teksty zebrane w tomie: Kaprański 2010.

⁵³ Opracowany przez Ewę Domańską przegląd zainteresowań i literatury dotyczącej Europy Środkowej w perspektywie postkolonialnej na stronie czasopisma „Postcolonial Europe”, wydawanego przez Uniwersytet Sztokholmski (www.postcolonial-europe.eu [25.10.2011]).

z wyjazdów, w tym staży i studiów magisterskich i doktoranckich za granicą. Nie jest jednak oczywiste, czy pokolenie to stanie się łącznikiem między historią polskiego pamięćoznawstwa a tendencjami międzynarodowymi, czy też tradycję polskiej humanistyki odłoży raczej do lamusa pojęć nieużytecznych w globalnym dyskursie naukowym.

KONDYCJA I PERSPEKTYWY POLSKIEGO PAMIĘCIOZNAWSTWA: *POLISH MEMORY STUDIES?*

Kończąc ten panoramiczny przegląd polskich badań nad pamięcią możemy zniuansować przytoczone na początku tekstu stwierdzenie o wyłonieniu się pamięćoznawstwa w latach siedemdziesiątych minionego wieku. Faktem jest, że problematyka pamięci od około trzydziestu lat stanowi jeden z tematów budzących spore (zdaniem niektórych: ciągle rosnące; w opinii innych: apogeum mające już za sobą) zainteresowanie nauk społecznych i humanistycznych. Należałoby jednak dodać, że stwierdzenie to jest trafne jedynie w odniesieniu do krajów zachodnioeuropejskich i Stanów Zjednoczonych. Przypadek Polski stanowi doskonałą ilustrację tego, co niemiecki historyk sztuki Wilhelm Pinder nazwał „nierównoczesnością równoczesnego” (*Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen*). Lata siedemdziesiąte to mianowicie okres pojawienia się problematyki pamięci w Europie Zachodniej (w odniesieniu do Francji lat 1975–2005 Jean-Pierre Rioux ukuł wręcz określenie *Trente Mémoires*; Rioux 2006) i zarazem kres złotego wieku metody biograficznej w Polsce. Inny aspekt nierównoczesności tego, co równoczesne, dotyczy najpopularniejszych (by nie powiedzieć: modnych) kategorii badawczych: w okresie największej popularności badań najpierw jakościowych (metoda biograficzna), a później ilościowych (badania ankietowe) polscy socjologowie nie używali terminu „pamięć”; zaczął się on zadomawiać w polskim dyskursie naukowym dopiero w latach dziewięćdziesiątych, kiedy w Europie Zachodniej można było zaobserwować pierwsze objawy „pamięciowego przesilenia” i zmęczenia wszechobecnością pamięciowej semantyki. Przez wiele dziesięcioleci mieliśmy zatem w Polsce do czynienia z badaniami nad pamięcią bez pamięci lub, inaczej mówiąc z pamięćoznawstwem *avant la lettre* i zarazem pamięćoznawstwem, które jako takie nie było obecne poza rodzimą humanistyką.

Przypadek „polskiego Halbwachsa”, czyli Stefana Czarnowskiego, od którego zaczęłyśmy naszą opowieść o polskim pamięćoznawstwie, pokazuje, że pisanie w „małym języku” to nie jedyny powód, dla którego polscy autorzy nie byli (i nadal nie są) znani na arenie międzynarodowej. *Casus* Czarnowskiego, który studiował w Niemczech i we Francji i część publikacji wydał po francusku, dowodzi, że język niekoniecznie jest kluczem do sukcesu. Na zapomnienie skazała Czarnowskiego mianowicie nie tylko treść, czyli zbyt wąskie, specjalistyczne zagadnienia, którymi się zajmował (np. celtologia), ale też forma jego prac. Aby „wejść w obieg”, oparte na empirii rozpoznania wymagają koncep-

tualnej abstrakcji (potwierdzonej oczywiście analizą źródeł); potrzebują pojęć i koncepcji użytecznych, a tym samym atrakcyjnych dla *academic community*. Czarnowski tymczasem nie stworzył ani teorii, ani pojęcia równie pociągającego i nośnego jak na przykład „pamięć zbiorowa” (*mémoire collective*) lub „społeczne ramy pamięci” (*cadres sociaux de la mémoire*) Maurice’a Halbwachsa. Być może również z tego powodu refleksja Czarnowskiego na temat „dawności w terażniejszości” w latach dwudziestych i trzydziestych nie trafiła do obiegu naukowego. Dziś z kolei zaproponowane przez niego sformułowanie wydaje się nieco staroświeckie.

Nasz przegląd genealogii i tradycji polskiego pamięćoznawstwa pokazuje skądinąd, jak wiele luk nadal jest do wypełnienia — choćby w zakresie rekonstrukcji dorobku zainteresowań polskich badaczy zbiorowymi wyobrażeniami o przeszłości. Już sam Stefan Czarnowski zasługuje na ponowne odczytanie — po pierwsze, wskutek rosnącej popularności *memory studies* w polskiej humanistyce, po drugie, z uwagi na to, że jego nazwisko — mimo kosmopolitycznego życiorysu i aktywnej pracy naukowej także poza granicami Polski — do dziś jest niemal całkowicie nieobecne na mapie europejskiej historii nauk społecznych⁵⁴.

Inną cechą wyróżniającą tradycję badań nad pamięcią w Polsce na tle badań francuskich, niemieckich lub amerykańskich jest znaczenie roku 1989 jako cezury. Całkowicie nowa sytuacja polityczna, gospodarcza i społeczna, otwarcie archiwów, intensyfikacja kontaktów polskich badaczy z kolegami z Zachodu, a tym samym odnowienie i odświeżenie metodologii i narzędzi analizy — wszystkie te czynniki spowodowały, że stało się możliwe prowadzenie badań odnoszących się *explicite* do pamięci. A na fali rosnącego zainteresowania tą problematyką następuje ponowne odkrycie dawnych tradycji.

Nasuwa się oczywiście pytanie, jak „zmierzyć” poziom żywotności, skuteczności lub oryginalności danej tradycji badawczej? Na pierwszy rzut oka można stwierdzić, że w ostatnich latach nastąpił prawdziwy rozkwit polskiego pamięćoznawstwa. Pojawiła się cała seria tematycznych numerów czasopism socjologicznych, kulturoznawczych i filozoficznych dotyczących problematyki pamięci indywidualnej i zbiorowej: „Res Publica Nowa” (2001 nr 7), „Kultura i Społeczeństwo” (2001 nr 3–4, 2003 nr 3, 2009 nr 3, 2011 nr 4), „Borussia” (2002 nr 26, 2003 nr 29 i 30, 2007 nr 41), „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” (2003 nr 1–2, 2003 nr 3–4), „Przegląd Filozoficzny” (2004 nr 1), „Societas/Communitas” (2009 nr 2), „Przegląd Zachodni” (2005 nr 2, 2007 nr 1, 2011 nr 1), „Kultura Współczesna” (2007 nr 3, 2010 nr 1), „Więź” (2007 nr 1, 2010 nr 2–3), „Didaskalia” (2011 nr 106). Uderzające jest jednak to, że

---

⁵⁴ Jedyna monografia poświęcona Stefanowi Czarnowskiemu ukazała się ponad dwadzieścia lat temu (Legiędź-Galuszka 1989). Bodajże pierwszą oznaką współczesnego zainteresowania dorobkiem Czarnowskiego poza rodzimą humanistyką jest nieopublikowana praca magisterska niemieckiego historyka kultury Maxa Spohna (2011).

o sięgnięcie po pamięciowy punkt ciężkości nie pokusiło się dotąd żadne czasopismo czysto historyczne, a założony w 2008 r. anglojęzyczny periodyk „Memory Studies” nie ma (jeszcze?) swojego odpowiednika w Polsce (ani zresztą w żadnym innym kraju europejskim)⁵⁵.

W polskim pamięćoznawstwie obserwujemy także niedostatki w zakresie terminologii i dialogu między dyscyplinami: już nawet pobieżna kwerenda artykułów naukowych i przebieg dyskusji na konferencjach pokazują, jak odmienne może być rozumienie wielu fundamentalnych pojęć i jak różnie może przebiegać aplikacja metodologii — w zależności od przynależności „dyscyplinarnej” i pokoleniowej, socjalizacji naukowej, a nawet instytucjonalnej afiliacji. Próba systematyzacji terminologii pamięćoznawczej jest zainicjowany w CBH PAN projekt „Modi Memorandi”, którego efektem będzie pierwszy w Polsce interdyscyplinarny leksykon terminów i pojęć związanych z problematyką pamięci⁵⁶.

Kolejny problem — szczególnie w porównaniu z sytuacją w Stanach Zjednoczonych lub Niemczech⁵⁷ — to niski stopień instytucjonalizacji polskiego pamięćoznawstwa. Krokiem w kierunku konsolidacji polskich badaczy zajmujących się *oral history* jest wspomniane już Polskie Towarzystwo Historii Mówionej. Ciągłe nie ma jednak w Polsce centralnych katalogów projektów badawczych. Pierwszą w Polsce próbą powołania akademickiego forum, na którym prezentowane i dyskutowane mogą być pamięćoznawcze projekty naukowe, jest założona w 2010 r. w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego — pod patronatem honorowym Barbary Szackiej — Międzyzakładowa Pracownia Pamięci Społecznej (MPPS):

„Pracownia nawiązuje do tradycji badań nad świadomością historyczną/pamięcią zbiorową prowadzonych w Instytucie od lat 60. XX wieku, rozpoczętych założycielskim artykułem Niny Assorodobraj-Kuli [...], kontynuowanych przez Barbarę Szacką, jej współpracowników oraz uczniów. Zespół pracowni interesuje się współczesnymi teoriami pamięci społecznej oraz optymalizacją metod i tech-

---

⁵⁵ W Polsce wydawane są obecnie cztery czasopisma mające w nazwie termin „pamięć” (z tego dwa — przez Instytut Pamięci Narodowej): „Niepodległość i Pamięć” (od 1994), „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” (od 2001), „Pamięć i Sprawiedliwość” (od 2002), „Przeszłość i Pamięć” (od 2008). Ich treść dotyczy jednak historii — w tradycyjnym rozumieniu — a nie pamięci.

⁵⁶ http://www.cbh.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=202:modi-memorandi-interdyscyplinarny-leksykon-terminow-pamici-zbiorowej&catid=21&lang=pl&Itemid (25 X 2011). Tym samym na polskim rynku książki pojawi się publikacja o funkcji porównywalnej z leksykonami i kompendiami, które ukazały się w Niemczech, np. Pethes, Ruchatz 2001 (wyd. włoskie 2002); Gudehus i in. 2010.

⁵⁷ Listę instytutów badawczych zajmujących się pamięcią w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych można znaleźć w tomie Gudehus 2010. Noszący w nazwie „pamięć” Instytut Pamięci Narodowej, do którego głównych zadań należy badanie zbrodni wojennych i tych z okresu komunizmu, przechowywanie i udostępnianie dokumentacji na ich temat oraz prowadzenie działalności edukacyjnej, nie prowadzi badań pamięćoznawczych.

nik badawczych służących analizie indywidualnych i zbiorowych wyobrażeń na temat przeszłości”⁵⁸.

Nie zmienia to jednak faktu, że realizowane w polskiej humanistyce projekty badawcze dotyczące pamięci są nadal rozproszone, ponieważ brakuje platform komunikacji, które zapewniałyby szybką i skuteczną wymianę informacji i doświadczeń między poszczególnymi instytutami badawczymi i przedstawicielami różnych dyscyplin. To sprawia, że dialog jest fragmentaryczny, często przypadkowy lub ograniczony do posługiwania się utartymi ścieżkami wymiany zaproszeń do udziału w konferencjach, realizacji projektów badawczych czy edytorskich. Sprawdzone i skutecznym sposobem zmiany tej sytuacji mogłoby być stworzenie w Polsce portalu internetowego wzorowanego na amerykańskiej inicjatywie H-Memory. Mowa o liście mailingowej założonej na amerykańskim portalu H-Net Discussion Networks⁵⁹, który od blisko dwudziestu lat umożliwia szybką komunikację badaczy w około stu grupach tematycznych. Jedną z najmłodszych jest platforma przeznaczona dla wywodzących się różnych dyscyplin i pochodzących z wielu krajów świata badaczy pamięci:

„H-Memory to platforma dyskusyjna otwarta dla naukowców zajmujących się pamięcioznawstwem. Ta interdyscyplinarna dziedzina interesuje się tym, jak ludzie pamiętają i jak przedstawiają przeszłość, czy to w literaturze, pomnikach, historiografii, czy w życiu prywatnym. Jest powiązana ze studiami nad ludobójstwem i Holokaustem, pamięcią zbiorową i świadectwami przeszłości, wojną i kolonializmem, narodowym mitotwórstwem, historią mówioną i traumą; obejmuje takie dyscypliny jak historia, historia sztuki, psychologia, socjologia, literaturoznawstwo i antropologia”⁶⁰.

Na działającej na zasadzie Web 2.0 angielskojęzycznej stronie internetowej H-Memory zamieszczane są informacje o nowościach wydawniczych i ich recenzje, zaproszenia do udziału w konferencjach (z wykorzystaniem rzadko w polskiej humanistyce stosowanego instrumentu *call for papers*), sprawozdania z sympozjów naukowych i projektów badawczych, informacje o numerach tematycznych czasopism poświęconych pamięcioznawstwu (z reguły wraz ze spisem treści), informacje o stypendiach, nagrodach i ofertach pracy.

Niewielkim ryzykiem nietrafności obciążone jest naszym zdaniem przypuszczenie, że dzięki H-Memory *made in Poland* polskie pamięcioznawstwo w szybkim czasie stałoby się bardziej widoczne i transparentne niż obecnie.

---

⁵⁸ Międzyzakładowa Pracownia Pamięci Społecznej, <http://www.is.uw.edu.pl/pl/instytut/zaklady-i-pracownie/pracownie/miedzyzakladowa-pracownia-pamieci-spolecznej> [25.10.2011].

⁵⁹ <http://www.h-net.org/lists> [25.10.2011].

⁶⁰ <http://www.h-net.org/~memory> [25.10.2011].

BIBLIOGRAFIA

- Abramowski Edward, 1910–1912, *Badania doświadczalne nad pamięcią*, Kasa im. J. Mianowskiego, Księgarnia E. Wende, Warszawa, 3 t.
- Adamczyk Stanisław, Dyksiński Stanisław, Jakubczak Franciszek (oprac.), 1971, *Pół wieku pamiętni- karstwa*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Adamska Jolanta, 1998, *Pamięć i miejsca pamięci w Polsce po II wojnie światowej*, „Przeszłość i Pamięć”, nr 1.
- Althoff Gerd (red.), 1978, *Die Klostersgemeinschaft von Fulda im früheren Mittelalter*, Fink, München.
- Anders Paweł (red.), 1993, *Miejsca pamięci powstania wielkopolskiego*, WBP, Poznań.
- Anderson Benedict, 1997, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjo- nalizmu*, tłum. Stefan Amsterdamski, Znak, Kraków.
- Ankersmit Franklin Rudolf, 2004, *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, Universitas, Kraków.
- Anzulewicz Henryk, 2005, *Memoria und reminiscencia bei Albertus Magnus*, w: Agostino Paravicini Bagliani (red.), *La mémoire du temps au moyen âge: Actes d'une rencontre de 3e cycle, dans les universités de Lausanne, de Neuchâtel et de Genève*, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, Firenze.
- Artwińska Anna, 2009, *Poeta w służbie polityki. O Mickiewiczu w PRL i Goethem w NRD*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Assmann Aleida, 2004, *Zur Mediengeschichte des kulturellen Gedächtnisses*, w: Astrid Erll, Ansgar Nünning (red.), *Medien des kollektiven Gedächtnisses: Konstruktivität, Historizität, Kulturspezifität*, de Gruyter, Berlin.
- Assmann Aleida, 2010, *Canon and Archive*, w: Astrid Erll, Ansgar Nünning (red.), *A Companion to Cultural Memory Studies*, de Gruyter, Berlin–New York.
- Assmann Aleida, Conrad Sebastian (red.), 2010, *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Assmann Jan, 2003, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, tłum. Rafał Żytyniec, Stefan Dyroff, „Borussia”, nr 29.
- Assmann Jan, 2008, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Pham, wstęp i oprac. Robert Traba, Wydawnictwa Uni- wersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Assorodobraj-Kula Nina, 1963, „Żywa historia”. *Świadomość historyczna: symptomy i propozycje bada- wcze*, „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Atelier H (red.), 2003, *Ego-histoires: Écrire l'histoire en Suisse romande*, Préface de Pierre Nora, Editions Alphil, Neuchâtel.
- Augé Marc, 2009, *Formy zapomnienia*, tłum. Anna Turczyn, Universitas, Kraków.
- Augustyniak Urszula (red.), 2011, *Tradycja — metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim*, Neriton, Warszawa.
- Aust Martin, Ruchniewicz Krzysztof, Troebst Stefan (red.), 2009, *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Böhlau, Köln (Visuelle Geschichtskultur, t. 3).
- Auvert Anne-Julie, 2008, *Le sociologue et les archives des enquêtés*, „Sociologie et sociétés”, t. 40, nr 2, s. 15–34.
- Bachmann Klaus, Kranz Jerzy (red.), 1997, *Przeprosić za wypędzenie? Wypowiedzi oficjalne oraz debata prasowa o wysiedleniu Niemców po II wojnie światowej*, Znak, Kraków.
- Baczkowski Bronisław, 1994, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Banaszkiewicz Jacek, 1997, *Kultura i świadomość historyczna*, w: Bronisław Geremek (red.), *Kultura Polski średniowiecznej*, IH PAN, Warszawa.

- Barańska Katarzyna, 2009, *Gostynin bez Żydów. Historia, etnografia, (nie)pamięć*, „Societas / Communitas”, nr 2.
- Bardach Juliusz (red.), 1970, *Europa — słowiańszczyzna — Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*, UAM, Poznań.
- Bartoszewski Janusz (red.), 1998, *Miejsca pamięci narodowej, pomniki idei niepodległościowych, Wojewódzki Komitet Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa*, Koszalin.
- Bartoszewski Władysław, 1983, *Los Żydów Warszawy 1939–1943. W czterdziestą rocznicę powstania w getcie warszawskim*, Puls, Londyn.
- Bartoszewski Władysław 1984, *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*, Aneks, Londyn.
- Becker Annette, 2003, *Maurice Halbwachs. Un intellectuel en guerres mondiales 1914–1945*, Agnès Viénot Editions, Paris.
- Bédarida François, 2003, *Mémoire et conscience historique dans la France contemporaine*, w: Gabrielle Muc, Michel Trebitsch (red.), *Histoire, critique et responsabilité. Présentation de Henry Rousso*, IHTP CNRS, Bruxelles.
- Berger Bennett M. (red.), 1990, *Authors of Their Own Lives: Intellectual Autobiographies*, University of California Press, Berkeley.
- Biskup Marian (red.), 1981, *Grunwald w świadomości Polaków*, PWN, Warszawa.
- Bloch Marc, 1981, *Spółczesność feudalne*, tłum. Eligia Bąkowska, PiW, Warszawa.
- Bogumił Zuzanna, Wawrzyniak Joanna, 2010, *Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Warszawy, Drezna i Petersburga*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.
- Bojarska Barbara, 2009, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wydawnictwo Bi, Wejherowo.
- Boksański Zbigniew, 2005, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bömelburg Hans-Jürgen, Traba Robert, Stößinger Beate (red.), 2001, *Wypędzeni ze Wschodu. Wspomnienia Polaków i Niemców*, Borussia, Olsztyn (Świadectwa, t. 1).
- Borgolte Michael (red.), 2005, *Memoria: ricordare e dimenticare nella cultura del medioevo: [atti del convegno tenuto a Trento nei giorni 4–6 aprile 2002] = Memoria: Erinnern und Vergessen in der Kultur des Mittelalters*, Soc. Ed. Il Mulino; Duncker & Humblot, Berlin.
- Born Robert, Labuda Adam S., Störckuhl Beate (red.), 2006, *Visuelle Erinnerungskulturen und Geschichtskonstruktionen in Deutschland und Polen 1800 bis 1939: Beiträge der 11. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Berlin, 30. September – 3. Oktober 2004 = Wizualne konstrukcje historii i pamięci historycznej w Niemczech i w Polsce 1800–1939*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa (Das Gemeinsame Kulturerbe – Wspólne Dziedzictwo, t. 3).
- Borodziej Włodzimierz, 1997, *Wojna i jej skutki w świadomości zbiorowej Polaków i Niemców — pół wieku po wojnie*, w: Elżbieta Traba, Robert Traba (red.), *Tematy polsko-niemieckie: historia, literatura, edukacja*, Borussia, Olsztyn.
- Borodziej Włodzimierz, Hajnicz Artur (red.), 1998, *Kompleks wypędzenia*, Znak, Kraków.
- Borodziej Włodzimierz, Lemberg Hans (red.), 2000, *Niemcy w Polsce 1945–1950*, wybór i oprac. dokumentów Włodzimierz Borodziej i Claudia Kraft, Neriton, Warszawa, 2 t.
- Borodziej Włodzimierz, Lemberg Hans (red.), 2000–2004, *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...” Die Deutschen östlich von Oder und Neißة 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, unter Mitarbeit von Claudia Kraft, Herder-Institut Verlag, Marburg, 4 t.
- Brand Hanno, Monnet Pierre, Staub Martial (red.), 2003, *Memoria, communitas, civitas: Mémoire et conscience urbaines en Occident à la fin du Moyen Age*, Thorbecke, Stuttgart.
- Brodzka Alina, Krawczyńska Dorota, Leociak Jacek (red.), 2000, *Literatura polska wobec zagłady*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.

- Brubaker Rogers, 1998, *Nacjonalizm inaczej struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, tłum. Jan Łuczynski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Buchowski Michał, 2004, *Hierarchies of Knowledge in Central-Eastern European Anthropology*, „The Anthropology of East Europe Review”, t. 22, s. 5–14.
- Bugajewski Maciej, 2002, *Historiografia i czas: Paula Ricoeura teoria poznania historycznego*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Bujnicki Tadeusz, Axer Jerzy (red.), 2007, *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu? Warszawa, Kiejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Buras Piotr, Majewski Piotr M. (red.), 2003, *Pamięć wypędzonych. Grass, Beneš i środkowoeuropejskie rozrachunki. Antologia tekstów polskich, niemieckich i czeskich*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa.
- Chąłasiński Józef, 1938, *Młode pokolenie chłopów: Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa.
- Chąłasiński Józef, 1979 [1931], *Drogi awansu społecznego robotnika: Studium oparte na autobiografiach robotników*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Cherry Robert, Orla-Bukowska Annamaria (red.), 2007, *Rethinking Poles and Jews*, Rowman & Littlefield Pub., Lanham.
- Chłopecki Jerzy, 1986, *Czas, świadomość, historia. Uwarunkowania potocznej świadomości czasu*, WSP, Rzeszów.
- Cichocka Lena, Panecka Agnieszka (red.), 2005, *Polityka historyczna. Historycy — politycy — prasa, konferencja pod honorowym patronatem Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Pałac Raczyńskich w Warszawie, 15 grudnia 2004 r.*, Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa.
- Cichocki Marek, 2005, *Władza i pamięć. O politycznej funkcji historii*, Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera, Kraków.
- Ciechanowski Jan M., 1974, *The Warsaw Rising of 1944*, Cambridge University Press, London.
- Cieszkowska Magda (red.), 2010, *Prawda, pamięć, odpowiedzialność. Powstanie Warszawskie w kontekście stosunków polsko-niemieckich*, tłum. Magdalena Bochwic-Ivanowska, Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie” – Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa.
- Connerton Paul, 2009, *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Czajkowski Tomasz, 2008, *Program „Historia mówiona” realizowany w Ośrodku „Brama Grodzka — Teatr NN” w Lublinie*, w: Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta (red.), *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, Polihymnia, Lublin.
- Czapliński Przemysław (red.), 2011, *Nowoczesność i sarmatyzm*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Czapliński Przemysław, Domańska Ewa (red.), 2009, *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Czarna księga cenzury PRL, 1977, Aneks, Londyn.
- Czarnowski Stefan, 1956a, *Dzieła*, w opracowaniu Niny Assorodobraj i Stanisława Ossowskiego, PWN, Warszawa, 5 t.
- Czarnowski Stefan, 1956b, *Dawność a terażniejszość w kulturze*, w: Stefan Czarnowski, *Dzieła*, t. 1, PWN, Warszawa.
- Czarnowski Stefan, 1956c, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: święty Patryk, bohater narodowy Irlandii*. *Dzieła*, t. 4, PWN, Warszawa (1 wyd. *Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande*, F. Alcan, Paris 1919).
- Derczyński Włodzimierz (red.), 2000, *Dzieje rodziny w naszej pamięci*. Komunikat z badań CBOS BS1/2000, Warszawa.
- Diner Dan, 2009, *Zrozumieć stulecie*, tłum. Xymena Bukowska, Scholar, Warszawa.
- Dmitrów Edmund, 2000, *Pamięć i zapomnienie w stosunkach polsko-niemieckich*, „Przegląd Zachodni”, nr 1.
- Dobrowski Kazimierz, 1923, *Dzieje kultu św. Florjana w Polsce do połowy XVI wieku*, Wydawnictwo Kasy Pomocy dla osób Pracujących na Polu Naukowym im. Mianowskiego, Warszawa.

- Dobrowolski Kazimierz, 1995 [1967], *Teoria podłoża historycznego*, w: Jerzy Szacki (red.), *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Domańska Ewa (red.), 2002, *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Domańska Ewa, 2006, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Dosse François, 1998, *Entre histoire et mémoire: Une histoire sociale de la mémoire*, „Raison présente”, nr 128, s. 5–24.
- Draaisma Douwe, 2006, *Dlaczego życie płynie szybciej, gdy się starzejemy. O pamięci autobiograficznej*, tłum. Ewa Jusewicz-Kalter, PiW, Warszawa.
- Draaisma Douwe, 2009a, *Rozstrojone umysły. Historie chorych i dzieje chorób*, tłum. Ewa Jusewicz-Kalter, PiW, Warszawa.
- Draaisma Douwe, 2009b, *Machina metafor. Historia pamięci*, tłum. Robert Pucek, Aletheia, Warszawa.
- Draaisma Douwe, 2010, *Fabryka nostalgii. O fenomenie pamięci wieku dojrzałego*, tłum. Ewa Jusewicz-Kalter, Czarne, Wołowiec.
- Drozdowski Marian Marek (red.), 1995, *Powstanie warszawskie z perspektywy półwiecza*, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Dziurok Adam (red.), 2002, *Obóz pracy w Świątobłocicach w 1945 roku. Dokumenty, zeznania, relacje listy*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Echterhoff Gerald, Saar Martin (red.), 2002, *Kontexte und Kulturen des Erinnerns: Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*, UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz.
- Engelking Barbara, 1994, *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, IFiS PAN, Warszawa (wyd. 2 2001; wyd. ang. *Holocaust and Memory: The Experience of the Holocaust and Its Consequences. An Investigation Based on Personal Narratives*, Leicester University Press, London–New York 2001).
- Engelking Barbara (red.), 2006, *Zagłada Żydów. Pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Engelking Barbara, Tych Feliks (red.), 2004, *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, Gołda Tencer, Fundacja „Shalom”, Warszawa.
- Filipkowski Piotr, 2005, *Po co archiwizować dane jakościowe i jak robią to inni?*, „Ask. Społeczeństwo. Badania. Metody”, nr 14.
- Filipkowski Piotr, 2010, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Filipkowski Piotr, Wylegała Anna, 2009, *Kreuz Ostbahn. Krzyż Wielkopolski. Kreuzung deutscher und polnischer Erinnerung: Mitarbeit und Übersetzung Roland Borchers*, „Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History”, t. 22, s. 117–142.
- Filipowicz Joanna, 2002, *Pojęcie pamięci społecznej w nauce polskiej*, „Kultura i Historia”, nr 2.
- Forecki Piotr, 2010, *Od Shoah do Strachu. Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- François Étienne, 2010, *Jeszcze raz o historii i pamięci*, „Kultura Współczesna”, nr 1.
- Frei Norbert, 1999, *Polityka wobec przeszłości. Początki Republiki Federalnej i przeszłość nazistowska*, tłum. Barbara Ostrowska, Trio, Warszawa.
- Gabowitsch Misha, 2011, *Whither Russian Memory Studies? A Simple Philippic on a Desultory Field*, referat wygłoszony na konferencji „Memory and Theory in Eastern Europe”, Cambridge, 4 lipca 2011.
- Gabryel Piotr, 1989, *Katyń w pół drogi*, Dziennikarska Spółka „Omnibus”, Kościan.
- Gądek Mariusz, 2008, *Wokół „Strachu”. Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, Znak, Kraków.
- Gellner Ernest, 2009, *Narody i nacjonalizm*, tłum. Teresa Hołówka, Difin, Warszawa.

- Geneza, 1983, *Geneza i konsekwencje paktu Ribbentrop-Mototow*, Solidarność, Łódź.
- Geppert Alexander C. T., Passerini Luisa (red.), 2001, *European Ego-histoires, Historiography and the Self 1970–2000*, Nefeli Publishers, Athen.
- Geremek Bronisław (red.), 1997, *Kultura Polski średniowiecznej*, IH PAN, Warszawa.
- Gluzka Zbigniew, 2002, *Współpraca archiwów społecznych z państwowymi*, „Karta”, nr 36.
- Golka Marian, 2009, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Scholar, Warszawa.
- Gołąb Andrzej, 1999, *Selektywne zapamiętywanie informacji jako wskaźnik postaw moralnych*, IP PAN, Warszawa.
- Gołębiowski Bronisław (red.), 1982–1985, *Pamiętniki Polaków. 1918–1978. Antologia pamiętnikarstwa polskiego*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, 3 t.
- Gołębiowski Bronisław, 2009, *Warto pisać pamiętniki. Rozmawia Krzysztof Pilawski*, „Tygodnik Powszechny”, 3 maja.
- Goral Iwona, Gil Andrzej, Kłoczowski Jerzy (red.), 2008, *Ta pamięć w nas tkwi... Rody Rzeczypospolitej Wielu Narodów w kręgu tradycji i współczesności*, Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Gosk Hanna, Zieniewicz Andrzej (red.), 2006, *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Elipsa, Warszawa.
- Gross Jan T., 1979, *Okupacja sowiecka i deportacje do Rosji w oczach dzieci*, Instytut Literacki, Paryż.
- Gross Jan T., 2000, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Fundacja Pogranicze, Sejny.
- Gross Jan T., 2003, *Wokół „Sąsiadów”. Polemiki i wyjaśnienia*, Pogranicze, Sejny.
- Gross Jan T., 2008, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Znak, Kraków.
- Gross Jan T., Grudzińska-Gross Irena, 2011, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Znak, Kraków.
- Grot Elżbieta, 2001, *Terezin — Międzynarodowe Miejsce Pamięci w Czechach*, „Przeszość i Pamięć”, nr 3.
- Grupińska Anka, 2000, *Ciągle po kole. Rozmowy z żołnierzami getta warszawskiego*, Twój Styl, Warszawa.
- Grupińska Anka, Wawrzyniak Joanna, 2011, *Buntownicy. Polskie lata 70. i 80*, Świat Książki, Warszawa.
- Gudehus Christian, Eichenberg Ariane, Welzer Harald (red.), 2010, *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart.
- Gwóźdź Andrzej, Nieracka-Ćwikiel Agnieszka (red.), 2006, *Media, ciało, pamięć. O współczesnych tożsamościach kulturowych*, Instytut im. Adama Mickiewicza, Warszawa.
- Halbwachs Maurice, 1941, *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte. Étude de mémoire collective*, Presses universitaires de France, Paris.
- Halbwachs Maurice, 1950, *La mémoire collective*, Presses universitaires de France, Paris.
- Halbwachs Maurice, 2008, *Społeczne ramy pamięci*, tłum. Marcin Król, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Halicka Beata, 2009, *Polens „Wilder Westen” — Migration und kulturelle Aneignung des Oderraumes in schriftlichen Erinnerungen nach 1945*, „Inter Finitimos. Jahrbuch zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte”, t. 7, s. 235–241.
- Hałas Elżbieta, 2002, *Symbols, Power, and Politics*, Lang, Frankfurt am Main.
- Hałas Elżbieta, 2008, *Issues of Social Memory and Their Challenges in the Global Age*, „Time and Society”, t. 17, s. 103–118.
- Hałas Elżbieta, 2010, *Time and Memory: A Cultural Perspective*, „Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences” t. 14, nr 4, s. 307–322.
- Handelsman Marcelli, 1928, *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione, Gebethner i Wolff, Warszawa.

- Handelsman Marcei, 1931, *O nasz dzisiejszy stosunek do historii porozbiorowej*, w: Kazimierz Tyszkowski (red.), *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, t. 2, Polskie Towarzystwo Historyczne, Lwów.
- Hankała Andrzej, 2001, *Wybiórczość ludzkiej pamięci*, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Hartog François, 2006, *Reżimy historyczności*, w: Maria Kujawska, Bogumił Jewsiewicki (red.), *Historia — pamięć — tożsamość. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieszkańców różnych części Europy = Histoire — mémoire — identité. Héros commémorés par les habitants des différentes parties de l'Europe*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Heck Roman (red.), 1975, *Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzecieściej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów*, Ossolineum, Wrocław.
- Hervieu-Léger Danièle, 2007, *Religia jako pamięć*, tłum. Magdalena Bielawska, Nomos, Kraków.
- Hirsch Marianne, 2011, *Pokolenie postpamięci*, tłum. Marcin Borowski, Małgorzata Sugiera, „Didaskalia”, nr 106.
- Hirszowicz Maria, Neyman Elżbieta, 2001, *Społeczne ramy niepamięci*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3–4.
- Hobsbawm Eric, 2010, *Narody i nacjonalizm po 1780 roku: program, mit, rzeczywistość*, tłum. Jakub Maciejczyk, Marcin Starnawski, Difin, Warszawa.
- Hobsbawm Eric, Terence Ranger (red.), 2008, *Tradycja wynaleziona*, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Holzer Jerzy, 1984, *Solidarność 1980–1981. Geneza i historia*, Instytut Literacki, Paryż.
- Holzer Jerzy, 1990, *Oral History in Poland*, „Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History”, special issue, s. 41–48.
- Horch Caroline, 2001, *Der Memorialgedanke und das Spektrum seiner Funktionen in der Bildenden Kunst des Mittelalters*, Langewiesche, Königstein im Taunus.
- Hubert Henri, 1919, *Préface*, w: Stefan Czarnowski, *Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande*, Alcan, Paris.
- Jaisson Marie, Christian Baudelot (red.), 2007, *Maurice Halbwachs: sociologue retrouvé*, Éditions ENS Rue d'Ulm, Paris.
- Janion Maria, 1990, *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*, PIW, Warszawa.
- Janion Maria, 1998, *Plac generała. Eseje o wojnie, Sic!*, Warszawa.
- Janion Maria, 2000, *Do Europy — tak, ale razem z naszymi umarłymi, Sic!*, Warszawa.
- Janion Maria, 2006, *Niesamowita Słowiańszczyzna: fantazmaty literatury*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Janion Maria, Żmigrodzka Maria, 2001, *Romantyzm i historia, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk.
- Jankowski Robert (red.), 2002, *Jedwabne: spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Fronda, Warszawa.
- Jarausch Konrad H., Lindenberger Thomas (red.), 2007, *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, Berghahn Books, New York.
- Jasnowski Józef, Szczepanik Edward (red.), 1987, *Napaść sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich. Wrzesień 1939*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn.
- Jawłowska Aldona (red.), 2001, *Wokół problemów tożsamości*, ISNS UW, Warszawa.
- Jedlicki Jerzy, 1997, *O pamięci zbiorowej*, „Gazeta Wyborcza”, 26 lipca.
- Jedynak Barbara, 2004, *Dziedzictwo obyczajów narodowego Polaków. Pamięć i zapomnienie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Jesteśmy niewolnikami, 2003, *Jesteśmy niewolnikami naszej kultury historycznej i polityki. O metodologicznych problemach historii rozmawiają profesorowie Jacek Chrobaczyński, Andrzej Chwalba, Czesław Robotycki i Krzysztof Zamorski*, „Konspekt”, nr 14–15.
- Joutard Pierre, Lecuir Jean, 2000, *Le palmarès de la mémoire nationale*, „L'Histoire”, nr 242, s. 32–39.

- Kaczanowski Longin, 1989, *Miejsca pamięci narodowej w województwie kieleckim: 1939–1945*, Biuro Dokumentacji Zabytków, Kielce.
- Kaczmarek Michał, 2009, *Proza pamięci. Stanisława Vincenza pamięć i narracja*, Adam Marszałek, Toruń.
- Kaczocha Włodzimierz, 2002, *Kultura. Studia z historii myśli: Krzywicki, Abramowski, Czarnowski, Chwistek, Nawroczyński*, wyd. 2 popr. i rozsz., Ars Nova, Poznań.
- Kaczyński Andrzej, 1999, *Wspomnienie: Nina Assorodobraj-Kula, „Rzeczpospolita”*, 12 listopada.
- Kałąźny Jerzy, 2006, *Piękne siostry „Pamięć” i „Zapomnienie” we współczesnej refleksji metodologicznej*, w: Katarzyna Meller (red.), *O historyczności*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Kałąźny Jerzy, 2007, *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych, „Kultura Współczesna”, nr 3.*
- Kałwa Dobrochna, 2006, *Kozetka historyka: oral history w badaniach życia prywatnego*, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), *Rodzina — prywatność — intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004)*, DiG, Warszawa.
- Kałwa Dobrochna, 2009, *Pamięć zbiorowa o PRL. Między polityką historyczną a prywatnym doświadczeniem*, w: Krzysztof Mikulski, Zdzisław Noga, Martin Schulze Wessel (red.), *Pamięć polska, pamięć niemiecka od XIX do XXI wieku*, Adam Marszałek, Toruń.
- Kałwa Dobrochna, 2010, *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans, „Kultura i Historia”, nr 18.*
- Kałwa Dobrochna, Klich-Kluczevska Barbara, 2011, *Codziennosc peryferyjna. Pamięć o PRL mieszkańców Ustronia — studium przypadku, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, nr 1.*
- Kaniowska Katarzyna, 2003, *Antropologia i problem pamięci, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, nr 3–4.*
- Kaniowska Katarzyna, 2004, *„Memoria” i „postpamięć” a antropologiczne badania wspólnoty*, w: Grażyna Ewa Karpińska (red.), *Codziennie i niecodziennie. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódź.
- Kapralski Sławomir, 2000, *Oświęcim: konflikt pamięci czy kryzys tożsamości, „Przegląd Socjologiczny”, nr 2.*
- Kapralski Sławomir (red.), 2010, *Pamięć, przestrzeń, tożsamość*, Scholar, Warszawa.
- Kapralski Sławomir, 2012, *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*, Scholar, Warszawa.
- Kardach Magdalena, Traba Elżbieta, Pilecki Janusz (red.), 2008, *Purda 1900–2006. Portret wsi: Gross Purden 1900–2006 = Das Portrait eines Dorfes*, Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”, Olsztyn (Historia i pamięć polsko-niemieckiego pogranicza. Warمیńska Purda, t. 2).
- Kaźmierska Kaja, 1997, *Wywiad narracyjny — techniki i pojęcia analityczne*, w: Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski, Alicja Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kaźmierska Kaja, 1999, *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, IFiS PAN, Warszawa.
- Kaźmierska Kaja, 2008, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalałych z zagłady*, Nomos, Kraków.
- Kaźmierska Kaja, 2010, *Biographieforschung in Polen, „Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History”, t. 23, s. 153–163.*
- Keen Mike F., Mucha Janusz, 2006, *Autobiographies and transformation*, w: Mike F. Keen, Janusz Mucha (red.), *Autobiographies of transformation: Lives in Central and Eastern Europe*, Routledge, London–New York (wersja polska: *Autobiografie czasu transformacji. Socjologowie Europy Środkowej i Wschodniej*, tłum. Janusz Mucha i in., Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2006).

- Kelles-Krauz Kazimierz, 1995 [1895], *Prawo retrospekcji rewolucyjnej jako wynik materializmu ekonomicznego*, w: Jerzy Szacki (red.), *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kerski Basil, 2003, *Historia i pamięć w aktualnych debatach politycznych między Niemcami a Polakami*, tłum. Katarzyna Leszczyńska, „Borussia”, nr 30.
- Kerski Basil, Owczarek Zdzisław (red.), 2005, *Ist gemeinsame Erinnerung möglich?: Polen und Deutschland 60 Jahre nach der Potsdamer Konferenz = Czy możliwa jest wspólna pamięć? Polska i Niemcy 60 lat po konferencji poczdamskiej*, Polnisches Institut, Berlin.
- Kersten Krystyna, 1968, *Relacje jako typ źródła historycznego*, w: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21 września 1968 r. Referaty plenarne. Sekcje VII–XI*, PTH, Warszawa.
- Kersten Krystyna, 1971, *Historyk — twórcą źródeł*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 2.
- Kierzkowski Michał, 2008, *Oral history — „Historia Badającego i Badanego”. Uwagi o specyfice relacji ustnych w kontekście badań historycznych*, w: Barbara Wagner, Tomasz Wiślicz (red.), *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych. Zbiór studiów*, Inforteditions, Zabrze.
- Kierzkowski Michał, 2010, „Oral history jako metoda badawcza historii. Studium historyczno-metodologiczne”, UAM, Wydział Historii, niepublikowana praca doktorska.
- Kilian Stanisław (red.), 2008, *Polityka historyczna — historia instrumentem bieżącej polityki*, Wyższa Szkoła im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków.
- Kisielewski Tadeusz, 2008, *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Klein Kervin Lee, 2003, *O pojawieniu się pamięci w dyskursie historycznym*, tłum. M. Bańkowski, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, nr 3–4.
- Klejsa Konrad, Nurczyńska-Fidelska Ewelina (red.), 2008, *Kino polskie, reinterpretacje. Historia — ideologia — polityka*, Rabid, Kraków.
- Kłoskowska Antonina, 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (wyd. ang.: *National Cultures at the Grass-root Level*, tłum. Chester A. Kisiel, CEU Press, Budapest 2001; wyd. wł.: *Alle radici delle culture nazionali*, tłum. Margherita Bacigalupo, Diabasis, Reggio Emilia 2007).
- Kobyłarz Renata, 2009, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Kochanowski Jerzy, 2004, *Paradoksy kresowej pamięci*, „Borussia”, nr 35.
- Kochanowski Jerzy, Kosmala Beate (red.), 2009, *Polska — Niemcy. Wojna i pamięć*, współpr. Maciej Górny i Andreas Mix, *Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzieży*, Warszawa-Poczdam (tyt. wersji niem. *Deutschland, Polen und der Zweite Weltkrieg: Geschichte und Erinnerung*).
- Kölbl Carlos, Straub Jürgen, 2010, *Zur Psychologie des Erinnerns*, w: Christian Gudehus, Ariane Eichenberg, Harald Welzer (red.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart.
- Konecki Krzysztof, Kasperczyk Anna M., Marciniak Łukasz T., 2005, *Polish Qualitative Sociology: The General Features and Development*, „Forum: Qualitative Sozialforschung”, t. 6, nr 3.
- Konończuk Elżbieta, 2000, *Literatura i pamięć na pograniczu kultur: Erwin Kruk, Ernst Wiechert, Johannes Bobrowski*, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.
- Konopásek Zdeněk (red.), 1999, *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*, Karolinum, Praha.
- Kończal Kornelia, 2008, *Co dwa stopnie, to nie jeden. Kronika (nie)obecności miejsc pamięci w badaniach historycznych*, „Zapiski Historyczne Poświęcone Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich”, nr 2–3.
- Kończal Kornelia (w druku), *Les études sur la mémoire en sociologie et en histoire: traditions, conceptions et (dis)continuités. Le cas de la Pologne*, „Transeuropéennes. Revue internationale de pensée critique”.
- Kopczewski Jan Stanisław, 1968, *Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji*, PZWS, Warszawa.

- Korzeniewski Bartosz (red.), 2007a, *Przemiany pamięci społecznej a teoria kultury*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Korzeniewski Bartosz, 2007b, *Medializacja i mediatyzacja pamięci. Nośniki pamięci i ich rola w kształtowaniu pamięci przeszłości*, „Kultura Współczesna”, nr 3.
- Korzeniewski Bartosz, 2007c, *Wystawy historyczne jako nośnik pamięci na przykładzie wystawy o zbrodniach Wehrmachtu*, „Kultura Współczesna”, nr 3.
- Korzeniewski Bartosz, 2010, *Przewartościowania w pamięci przeszłości a wybrane aspekty funkcjonowania dyskursu publicznego o przeszłości w Polsce po 1989 roku*, PTPN, Poznań.
- Koseła Krzysztof, 2003, *Polak i katolik. Splątana tożsamość*, IS UW, Warszawa.
- Kosiewski Piotr (red.), 2008, *Pamięć jako przedmiot władzy*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa.
- Kossewska Elżbieta, 2009, *Brzemień pamięci. Współczesne stosunki polsko-izraelskie*, Neriton, Warszawa.
- Kostro Robert, Merta Tomasz, Gawin Dariusz (red.), 2005, *Pamięć i odpowiedzialność*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Kościański Artur, 2005, *Archiwum społecznych danych jakościowych: potrzeby, kontrowersje, propozycje praktyczne*, „Ask. Społeczeństwo. Badania. Metody”, nr 14.
- Kowalczyk Izabela, 2010, *Podróż do przeszłości. Interpretacja najnowszej historii w polskiej sztuce krytycznej*, SWPS Academica, Warszawa.
- Krasuski Krzysztof, 1989, *Społeczne ramy literatury. Wątki socjologizujące w polskiej krytyce literackiej, 1900–1950*, UŚ, Katowice.
- Krzemięń-Ojak Sław (red.), 2008, *Przyszłość tradycji*, Libra, Białystok.
- Krzemiński Ireneusz, 2010, *Solidarność. Doświadczenie i pamięć*, ECS, Gdańsk.
- Krzywicki Ludwik, 1951, *Idea a życie*, w: Ludwik Krzywicki, *Studia socjologiczne*, PIW, Warszawa.
- Kubicki Roman, 2001, *Ani być, ani mieć? Trzy szkice z filozofii pamięci*, IF UAM, Poznań.
- Kucia Marek, 2005, *Auschwitz jako fakt społeczny. Historia, współczesność i świadomość KL Auschwitz w Polsce*, Universitas, Kraków.
- Kürbisówna Brygida, 1958, *Problemy kultury historycznej w Polsce średniowiecznej*, „Pamiętnik VIII Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie”, t. 1.
- Kujawska Maria, Jewsiewicki Bogumił (red.), 2006, *Historia — pamięć — tożsamość. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieszkańców różnych części Europy = Histoire — mémoire — identité. Héros commémorés par les habitants des différentes parties de l'Europe*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Kujawska Maria, Skórzyńska Izabela, Teusz Grażyna (red.), 2009, *Rodzina, tożsamość, pamięć = Family, Identity, Memory*, Wydawnictwo Naukowe WSNiD, Poznań.
- Kula Marcin, 1996, *Czarnowski czytany ponownie*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 3.
- Kula Marcin, 2002, *Nośniki pamięci historycznej*, DiG, Warszawa.
- Kula Marcin, 2004a, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kula Marcin, 2004b, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, PTPN, Poznań.
- Kula Marcin, 2007, *Messages of Stones. The Changing Symbolism of the Urban Landscape in Warsaw in the Post-Communist Era*, Program on East European Cultures and Societies, Trondheim.
- Kula Marcin, 2008, *Przeszłość. Spadek nie do Odrzucenia*, PTNP, Poznań.
- Kula Marcin, 2010, *Mimo wszystko bliżej Paryża niż Moskwy. Książka o Francji, PRL i o nas, historykach*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kunert Andrzej Krzysztof, 2010, *Katyń — ocalona pamięć*, Świat Książki, Warszawa.
- Kurczewska Joanna (red.), 2006a, *Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*, IFiS PAN, Warszawa.
- Kurczewska Joanna, 2006b, *The Role of Family Memory in Times of System Transformation*, „International Journal of Sociology”, t. 36, nr 4.

- Kurkiewicz Michał, 2011, *Projekt IPN „NOTACJE — relacje świadków historii”*, w: Piotr Witek, Mariusz Mazur, Ewa Solska (red.), *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, edytor, Lublin.
- Kurkowska Marta, 1998, *Archiwa pamięci — oral history*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, t. 28, s. 67–76.
- Kurkowska-Budzan Marta, 2008, *Badacz-tubylec. O emocjach, władzy i tożsamości w badaniach oral history miasteczka Jedwabne*, w: Barbara Wagner, Tomasz Wiślicz (red.), *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych. Zbiór studiów*, Inforteditions, Zabrze.
- Kurkowska-Budzan Marta, 2009, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków.
- Kurkowska-Budzan Marta, Krzysztof Zamorski (red.), 2009, *Oral History. Challenges of Dialogue*, John Benjamins, Amsterdam.
- Kurz Iwona, 2007, *Przepisywanie pamięci: przypadek Muzeum Powstania Warszawskiego*, „Kultura Współczesna”, nr 3.
- Kwiatkowski Piotr Tadeusz, 1990, *Spoleczne ramy tradycji. Przemiany obrazu przeszłości Mazowsza Płockiego w publikacjach regionalnych 1918–1988*, UW, Warszawa (Studia nad Świadomością Historyczną, t. 2).
- Kwiatkowski Piotr Tadeusz, 2008, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Scholar, Warszawa (Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości, t. 2).
- Kwiatkowski Piotr Tadeusz, Lech M. Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński, 2010, *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Scholar, Warszawa.
- Lavabre Marie-Claire, 2006, *Tła pamięci komunistycznej i wspomnień o komunizmie. Autobiografie: teksty przykładowe czy próby autoanalizy?*, w: Maria Kujawska, Bogumił Jewsiewicki (red.), *Historia — pamięć — tożsamość. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieszkańców różnych części Europy = Histoire — mémoire — identité. Héros commémorés par les habitants des différentes parties de l'Europe*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Lebow Richard Ned, Kansteiner Wulf, Fogu Claudio (red.), 2006, *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, Durham, NC.
- Lecuir Jean, 1981, *Les héros de l'histoire de France*, „L'Histoire”, nr 33, s. 102–112.
- Lecuir Jean, 2002, *A propos des Français et de leurs héros nationaux: quelques enseignements de méthode dans l'usage des sondages*, w: P. Cabanel, A.-M. Granet-Abisset, J. Guibal (red.), *Montagnes, méditerranée, mémoire. Mélanges offerts à Philippe Joutard*, Grenoble.
- Leggewie Claus, 2010, *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*, C.H. Beck, München.
- Legiędź-Gałuszka Małgorzata, 1989, *Czarnowski*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Le Goff Jacques, 2007, *Historia i pamięć*, tłum. Anna Gronowska, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Leociak Jacek, 2009, *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Instytut Badań Literackich, Warszawa.
- Leont'ev Aleksej N., 2001, *Die Entwicklung des Gedächtnisses [1932]*, w: Georg Rückriem (red.), *Frühschriften*, Pro Business, Berlin.
- Levy Daniel, Sznajder Natan, 2006, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, tłum. Assenka Oksiloff, Temple University Press, Philadelphia.
- Levy Daniel, Sznajder Natan, 2007, *Erinnerung im globalen Zeitalter der Holocaust*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Levy Daniel, Sznajder Natan, 2010, *Human Rights and Memory*, Pennsylvania State University Press, University Park.
- Lewandowska Izabela, 2003, *Historyczna świadomość regionalna. Z badań nad młodzieżą licealną Warmii i Mazur*, Towarzystwo Naukowe OBN, Olsztyn.

- Lewandowska Izabela, 2009, *Historycy wobec metody oral history. Przegląd polskiej literatury naukowej*, w: Marzena Świigoń (red.), *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, WUWM, Olsztyn.
- Lewandowska Izabela, 2010, *Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (PTHM/POHA)*, „Wiadomości Historyczne”, nr 2.
- Lewicka Maria, 2011, *Historical Ethnic Bias in Collective Memory of Places: Cognitive or Motivational?*, w: Wibecke Brun i in. (red.), *Perspectives on Thinking, Judging, and Decision Making*, Oslo Universitetsforlaget, Oslo.
- Lowenthal David, 2005[1985], *The Past Is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lubelski Tadeusz, Maciej Stroiński (red.), 2009, *Kino polskie jako kino narodowe*, Korporacja Ha!art, Kraków.
- Łaptos Józef (red.), 1996, *Pamięć zbiorowa w procesie integracji Europy*, WSP, Kraków.
- Łepkowski Tadeusz, 1981, *Historia ustna i „historia ludowa”*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 2.
- Łuczewski Michał, 2007, „Doświadczenie narodowe w życiu codziennym. Monografia problemowa społeczności lokalnej. Żmiąca: 1370–2007”, Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski (praca doktorska).
- Łuczewski Michał, 2009, *Przeszłość i przyszłość polskiej nacjologii*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 4.
- Łuczewski Michał, 2011, *Prymordializacja. Przemiany polskiej tożsamości narodowej po 1989 roku*, w: Marta Bucholc, Sławomir Mandes, Tadeusz Szawiel, Joanna Wawrzyniak (red.), *Polska po 20 latach wolności*, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Łuczewski Michał, Bednarz-Łuczewska Paulina, 2011a, *Polnische und deutsche Erinnerungskultur. Eine zusammenfassende Analyse der Fallstudien*, w: Michał Łuczewski, Jutta Wiedmann (red.), *Erinnerungskultur des 20. Jahrhunderts in Polen und Deutschland. Analysen deutscher und polnischer Erinnerungsorte*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Łuczewski Michał, Bednarz-Łuczewska Paulina, 2011b, *Wie soll man Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in Polen und Deutschland untersuchen?*, w: Michał Łuczewski, Jutta Wiedmann (red.), *Erinnerungskultur des 20. Jahrhunderts in Polen und Deutschland. Analysen deutscher und polnischer Erinnerungsorte*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Łukaszewicz Bohdan, 2001, *Wspomnienia i relacje jako świadectwa najnowszej historii*, w: Stanisław Achremczyk (red.), *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Świadectwa przeszłości*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Mackiewicz Józef (red.) 1948, *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, przedm. Władysława Andersa, „Gryf”, Londyn (do 1989 r. wiele kolejnych wydań na Zachodzie i kilka w drugim obiegu, na przykład w 1979 r. w warszawskiej Niezależnej Oficynie Wydawniczej).
- Madoń-Mitzner Katarzyna, 2009 (red.), *Ocaleni z Mauthausen*, DSH – Ośrodek KARTA, Warszawa.
- Main Izabella, 2004, *Trudne świętowanie. Konflikty wokół obchodów świąt państwowych i kościelnych w Lublinie (1944–1989)*, Trio, Warszawa.
- Majewski Tomasz, Zeidler-Janiszewska Anna (red.), 2009, *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętnienia*, Oficyna, Łódź (wyd. ang.: *Memory of the Shoah: Cultural Representations and Commemorative Practices*, Oficyna, Łódź 2010).
- Malikowski Marian, 2000, *Świadomość historyczna jako źródło konfliktów polsko-ukraińskich*, w: Marian Malikowski, Zygmunt Serega (red.), *Konflikty społeczne w Polsce w okresie zmian systemowych studia, komunikaty, eseje*, t. 2, WSP, Rzeszów.
- Mańkowski Zygmunt, Święch Jerzy (red.), 1996, *Powstanie Warszawskie w historiografii i literaturze: 1944–1994*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Marchal Guy P., 1988, *Memoria, Fama, Mos Maiorum. Vergangenheit in mündlicher Überlieferung im Mittelalter, unter besonderer Berücksichtigung der Zeugenaussagen von Arezzo von 1170/80*, w: Hansjörg

- Reinau, Jürgen von Ungern-Sternberg (red.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung*, Teubner, Stuttgart.
- Marciniak Arkadiusz, Minta-Tworzowska Danuta, Pawleta Michał (red.), 2011, *Współczesne oblicza przeszłości*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Maruszewski Tomasz, 2005, *Pamięć autobiograficzna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Maternicki Jerzy, 1994, *Szkola wobec historii oralnej*, „Wiadomości Historyczne”, nr 2.
- Maternicki Jerzy, 1985a, *Kontrowersje wokół pojęcia świadomości historycznej i metod jej badania*, w: Jerzy Maternicki (red.), *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych. Materiały konferencji naukowej, Warszawa 13 czerwca 1985*, Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, Warszawa.
- Maternicki Jerzy (red.), 1985b, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych. Materiały konferencji naukowej, Warszawa 13 czerwca 1985*, Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, Warszawa.
- Maternicki Jerzy (red.), 1998, *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. Materiały z konferencji naukowej, Rzeszów, 26–27 września 1996 r.*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów.
- Maternicki Jerzy, 2004, *Historia oralna*, w: Jerzy Maternicki (red.), *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, „Juka”, Warszawa.
- Maternicki Jerzy, Majorek Czesław, Suchoński Adam, 1994, *Historia oralna*, w: Jerzy Maternicki, Czesław Majorek, Adam Suchoński, *Dydaktyka historii*, PWN, Warszawa.
- Mazur Zbigniew (red.), 1997, *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Instytut Zachodni, Poznań (wyd. niem.: *Das deutsche Kulturerbe in den polnischen West- und Nordgebieten*, Harrassowitz, Wiesbaden 2003).
- Mazur Zbigniew (red.), 2000, *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na ziemiach zachodnich i Północnych*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Mazur Zbigniew, 2004, *Upamiętnianie w latach 1945–1948 ofiar niemieckiej okupacji*, „Przegląd Zachodni”, nr 4.
- Melchior Małgorzata, 2004, *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni na «aryjskich papierach». Analiza doświadczenia biograficznego*, IFiS PAN, Warszawa.
- Melchior Małgorzata, 2005, *Pamięć o Zagładzie w doświadczeniu biograficznym Ocalonych*, w: Elżbieta Hałas (red.), *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*, Scholar, Warszawa.
- Merton Robert K. 1988, *Some Thoughts of the Concept of Sociological Autobiography*, w: Bettina J. Huber, Beth B. Hess, Matilda White Riley (red.), *Social Change and the Life Course*, Sage, Newbury Park.
- Merton Robert King, White Riley Matilda (red.), 1980, *Sociological Traditions from Generation to Generation: Glimpses of the American Experience*, Ablex Publishing, Norwood, N.J.
- Michałowski Roman, 1985, „*Restauratio Poloniae*” w ideologii dynastycznej Galla Anonima, „Przegląd Historyczny”, t. 76, s. 457–480.
- Mikołajczyk Magdalena, 1998, *Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Mikulski Krzysztof, Noga Zdzisław, Schulze Wessel Martin (red.), 2009, *Pamięć polska, pamięć niemiecka od XIX do XXI wieku*, Adam Marszałek, Toruń.
- Minta-Tworzowska Danuta, Rączkowski Włodzimierz (red.), 2001, *Archeologia, paradygmat, pamięć: W dziesiątą rocznicę śmierci Profesora Jana Żaka*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Misztal Barbara A., 2005a, *Memory and the Construction of Temporality: Meaning and Attachment*, „Polish Sociological Review”, t. 14, nr 1.
- Misztal Barbara A., 2005b, *Memory and Democracy*, „American Behavioral Scientist”, t. 48, s. 1320–1338.

- Misztal Barbara A., 2005c, *Collective Memory in a Global Age*, „Current Sociology”, t. 58, s. 24–44.
- Molik Witold, 1996, *Kult Karola Marcinkowskiego*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Müller Jan-Werner (red.), 2002, *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge University Press, Cambridge, UK – New York, NY.
- Myslakowski Zygmunt, Gross Feliks (red.), 1938, *Robotnicy piszą. Pamiętniki robotników. Studium wstępne*, Księgarnia Powszechna, Kraków.
- Najder Zdzisław, 2011, *Węzły pamięci*, „Karta”, nr 66.
- Nałęcz Daria, Nałęcz Tomasz, 1987, *Józef Piłsudski: legendy i fakty*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Namer Gérard, 2000, *Halbwachs et la mémoire sociale*, L'Harmattan, Paris–Montréal.
- Niedźwieńska Agnieszka, 2004, *Poznawcze mechanizmy zniekształceń w pamięci zdarzeń*, Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Nieroba Elżbieta, Czerner Anna, Szczepański Marek S. (red.), 2010, *Flirty tradycji z popkulturą. Dziedzictwo kulturowe w późnej nowoczesności*, Scholar, Warszawa.
- Niethammer Lutz, 2003, *Ego-Histoire? Und andere Erinnerungs-Versuche*, Böhlau, Wien.
- Nijakowski, Lech M., 2006, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Scholar, Warszawa.
- Nijakowski Lech M., 2008, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Nora Pierre (red.), 1984–1992, *Les lieux de mémoire*, Gallimard, Paris.
- Nora Pierre (red.), 1987, *Essais d'ego-histoire. Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Michel Perrot, Jacques Le Goff, Raoul Gigardet, René Rémond, réunis et présentés par Pierre Nora*, Gallimard, Paris.
- Nora Pierre, 1997 [1986], *Comment écrire l'histoire de France*, w: Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, t. 2, Gallimard, Paris.
- Nora Pierre, 2003, *Préface*, w: Maurice Halbwachs. *Un intellectuel en guerres mondiales 1914–1945*, Agnès Viénot Editions, Paris.
- Nora Pierre, 2011, *Między pamięcią a historią: les lieux de mémoire*, tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera, „Didaskalia” nr 105.
- Nowak Andrzej, 2011, *Zaburzenia pamięci*, „Uważam Rze...”, 28 sierpnia.
- Nowak Edmund, 1997, *Łambinowice — miejsce pamięci ze szczególnym historycznym rodowodem*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny. Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej”, t. 20.
- Nowak Jacek, 2011, *Společne reguly paměťania. Antropologia paměťi zbiorowej*, Nomos, Kraków.
- Nowinowski Sławomir M., Stobiecki Rafał (red.), 2005, *Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych”*, Ibidem, Łódź.
- Nowinowski Sławomir M., Pomorski Jan, Stobiecki Rafał (red.), 2008, *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Łódź.
- Oexle Otto Gerhard (red.), 1995, *Memoria als Kultur*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Oexle Otto Gerhard, 2000, *Společnostwo średniowiecza. Mentalność — grupy społeczne — formy życia*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Oexle Otto Gerhard, 2001, *Memoria und Erinnerungskultur im Alten Europa — und heute*, w: Alexandre Escudier (red.), *Gedenken im Zwiespalt: Konfliktlinien europäischen Erinnerns*, Wallstein-Verlag, Göttingen.
- Oexle Otto Gerhard, 2005, *Pamięć i zapominanie*, „Borussia”, nr 37.
- Offenstadt Nicolas, 2009, *L'histoire bling-bling: Le retour du roman national*, Stock, Paris.
- Olick Jeffrey K., 2008, *“Collective Memory”: A Memoir and Prospect*, „Memory Studies”, t. 1, nr 1, s. 23–29.

- Opiłowska Elżbieta, 2009, *Kontinuitäten und Brüche deutsch-polnischer Erinnerungskulturen: Görlitz–Zgorzelec 1945–2006*, Neisse-Verlag, Dresden–Frankfurt (Oder).
- Orłowski Hubert, 1994, *O asymetrii deprywacji. Ucieczka, deportacja i wysiedlenie w niemieckiej i polskiej literaturze po 1939 roku*, „Borussia”, nr 8.
- Orłowski Hubert, 2008, *Semantyka deprywacji*, w: Andreas Lawaty, Hubert Orłowski (red.), *Polacy i Niemcy. Historia — kultura — polityka*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Oseka Piotr, 2007, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, Trio, Warszawa.
- Ossowski Stanisław, 1956, *Przedmowa*, w: Stefan Czarnowski, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: święty Patryk, bohater narodowy Irlandii. Dzieła*, t. 4, PWN, Warszawa.
- Ostolski Adam, 2009, *Przestrzeń muzeum a polityka traumy*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.
- Pakier Małgorzata, 2005, *Postmemory jako figura refleksyjna w popularnym dyskursie o Zagładzie*, „Kwartalnik Historii Żydów Polskich”, nr 2.
- Pakier Małgorzata, 2011, *Pogranicza pamięci i postpamięci. O Holocauście i kulturze masowej raz jeszcze*, w: Bohdan Jałowiecki, Sławomir Kaprański (red.), *Peryferie i pogranicza. O potrzebie różnorodności*, Scholar, Warszawa.
- Pakier Małgorzata, Stráth Bo (red.), 2010, *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, New York.
- Pamiętniki bezrobotnych*, 2003–2008, opracował i wstępem opatrzył Andrzej Budzyński, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa, 8 t.
- Pamiętniki bezrobotnych. Materiały konkursowe*, 1933, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Pamiętniki chłopów*, 1935, wstęp: Ludwik Krzywicki, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa*, 1939, wstęp: Ludwik Krzywicki, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Pawelczyńska Anna, 1977, *Żywa historia — pamięć i ocena lat okupacji*, Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych, Warszawa.
- Pethes Nicolas, 2008, *Kulturwissenschaftliche Gedächtnistheorien zur Einführung*, Junius, Hamburg.
- Pethes Nicolas, Ruchatz Jens, 2001 (red.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon*, Rororo, Reinbek bei Hamburg (wersja włoska: *Dizionario della memoria e del ricordo*, tłum. Andrea Borsari, Bruno Mondadori, Milano 2002).
- Pięciak Wojciech, 2002, *Niemiecka pamięć. Współczesne spory w Niemczech o miejsce III Rzeszy w historii, polityce i tożsamości (1989–2001)*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Pleskot Patryk, 2010, *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty polskich historyków z francuskim środowiskiem „Annales” w latach 1945–1989*, IPN, Warszawa.
- Pobóg Malinowski Władysław, 1956, *Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945*, Londyn.
- Pomian Krzysztof, 2006, *Historia: nauka wobec pamięci*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Pomorski Jan, 1985, *Historiografia wobec świadomości prospektywnej współczesnych Polaków*, w: Zygmunt Mańkowski (red.), *Społeczna funkcja historii a współczesność*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Ponczek Eugeniusz, Sepkowski Andrzej (red.), 2010, *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna. Studia i materiały*, t. 1, ECS, Łysomice.
- Popkin Jeremy D., 2005, *History, Historians, and Autobiography*, University of Chicago Press, Chicago.
- Possart Jadwiga, 1967, *Wybrane elementy „potocznej” świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej*, Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych, Warszawa.
- Potel Jean-Yves, 2010, *Koniec niewinności. Polska wobec swojej żydowskiej przeszłości*, tłum. Julia Chimiak, Znak, Kraków.
- Purchla Jacek, 2005, *Dziedzictwo a transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie – Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków.
- Ricœur Paul, 2006, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. Janusz Margański, Universitas, Kraków.
- Rioux Jean-Paul, 1987, *Les Français et leur histoire*, „L’Histoire”, nr 100, s. 70–80.

- Rioux Jean-Pierre, 2006, *La France perd la mémoire: Comment un pays démissionne de son histoire*, Perrin, Paris.
- Rokuszevska-Pawełek Alicja, 1996, *Miejsce biografii w socjologii interpretatywnej. Program socjologii biografistycznej Fritza Schützego*, „Ask. Społeczeństwo. Badania. Metody”, nr 1.
- Rokuszevska-Pawełek Alicja, 2001, *Druga wojna światowa — pamięć i tożsamość*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3–4.
- Rokuszevska-Pawełek Alicja, 2002, *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków — analiza biograficzna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Romek Zbigniew (red.), 2000, *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, Neriton, Warszawa.
- Romek Zbigniew, 2010, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Neriton, Warszawa.
- Rootedness, 2007, *Rootedness in Place, Rootedness in Memory — as Exemplified by Polish-Jewish Identity: Special Issue on Territorialism and Identity. The Slavonic and non-Slavonic Balans*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, t. 31.
- Rosińska Zofia (red.), 2006, *Pamięć w filozofii XX wieku*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Filozofii i Socjologii, Warszawa.
- Roszak Stanisław, 2004, *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Rouso Henry, 1998, *Réflexions sur l'émergence de la notion de mémoire*, w: Martine Verlhac (red.), *Histoire et mémoire*, Centre Régional de Documentation Pédagogique de l'Académie de Grenoble, Grenoble.
- Ruchniewicz Krzysztof, 2010, *Die polnische Geschichtspolitik der Nach-„Wende“-Zeit am Scheideweg*, w: Stefan Troebst (red.), *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas: Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*, Wallstein, Göttingen.
- Rüsen Jörn, 1989, *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rüsen Jörn, 1992, *Geschichtskultur als Forschungsproblem*, w: Klaus Fröhlich i in. (red.), *Geschichtskultur*, („Jahrbuch für Geschichtsdidaktik”, t. 3), Centaurus Verlag, Pfaffenweiler.
- Rusiniak Martyna, 2008, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*, Neriton, Warszawa.
- Saryusz-Wolska Magdalena (red.), 2009, *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków.
- Saryusz-Wolska Magdalena, 2010, *Spotkanie miejsca z czasem. Studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Sawanievska-Moch Zofia, 2008, *Miejsca pamięci w mieście na pograniczu (Pińsk w relacjach autobiograficznych)*, w: Małgorzata Święcicka (red.), *Miasto: przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, WUKW, Bydgoszcz.
- Sawicki Jacek Zygmunt, 2005, *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego 1944–1989*, DiG, Warszawa.
- Schmidt Siegfried J., 1991, *Gedächtnisforschungen. Positionen, Probleme, Perspektiven*, w: Siegfried J. Schmidt (red.), *Gedächtnis. Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Schwartz Barry, 1996, *Introduction: The Expanding Past*, „Qualitative Sociology”, t. 19, s. 275–282.
- Shandler Jeffrey (red.), 2002, *Awakening lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland before the Holocaust*, wstęp: Barbara Kirshenblatt-Gimblett, Marcus Moseley, Michael Stanislawski, Yale University Press, New Haven.
- Sitek Ryszard, 2000, *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*, Scholar, Warszawa.
- Skibiński Paweł, Wiściski Tomasz, Wysocki Michał (red.), 2011, *Historycy i politycy. Polityka pamięci w III RP*, DiG, Warszawa.

- Skoczyński Jan, Jan Woleński, 2010, *Historia filozofii polskiej*, WAM, Kraków.
- Skórzyńska Izabela, 2010, *Widowska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci (1989–2009)*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Skórzyńska Izabela, Lavrence Christine, Pépin Carl (red.), 2007, *Inscenizacje pamięci*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Snyder Timothy, 1997, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Kraus (1872–1905)*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Solska Ewa, 2011, *Komemoracja w społeczeństwie sieciowym. Dyskursywne konsekwencje projektu „Henio on Facebook”*, w: Piotr Witek, Mariusz Mazur, Ewa Solska (red.), *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejście do przeszłości*, edytor, Lublin.
- Spohn Max, 2011, *Stefan Czarnowski — ein „Klassiker“ der Soziologie zwischen drei Kulturen*, Masterarbeit im Studiengang Master European Studies, Frankfurt an der Oder.
- Stawarz Andrzej (red.), 2009, *Dziedzictwo i pamięć Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Materiały I Muzealnych Spotkań z Kresami zorganizowanych przez Muzeum Niepodległości w Warszawie w dniach 26–27 maja 2008*, Muzeum Niepodległości, Warszawa.
- Steinlauf Michael C., 2001, *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć zagłady*, tłum. Agata Tomaszewska, Cyklady, Warszawa.
- Stobiecki Rafał, 2001, *Obraz Kresów wschodnich w emigracyjnych syntezach dziejów Polski po 1945 roku*, w: Marek Szczerbiński, Tadeusz Wolsza (red.), *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie. Konferencja naukowa 8–9 maja 2001 r. w Gorzowie Wlkp.*, Światowa Rada Badań nad Polsnią, Gorzów Wielkopolski.
- Stobiecki Rafał, 2005, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Stobiecki Rafał, 2008, *Historians Facing Politics of History*, w: Michal Kopeček (red.), *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*, Central European University Press, Budapest–New York.
- Stoetzel Jean, 1950, *Deux enquêtes de l'IFOP sous la direction de Jean Stoetzel. Les hommes représentatifs de l'Histoire de France*, „Psyché. Revue Internationale de Psychanalyse et des Sciences de L'homme”, février, s. 135–149.
- Sulek Antoni (red.), 2006, *Solidarność. Wydarzenie, konsekwencje, pamięć*, IFiS PAN, Warszawa.
- Sulek Antoni, 2011, *Pamięć Polaków o zbrodni w Jedwabnem*, „Nauka Polska”, nr 3.
- Szacka Barbara, 1967, *Przeszłość w świadomości ludności wiejskiej*, Ośrodek Badań Opinii Publicznej i Studiów Programowych, Warszawa.
- Szacka Barbara, 1981, *Stosunek do tradycji narodowej jako odzwierciedlenie systemu wartości studentów uczelni warszawskich*, „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Szacka Barbara, 1983, *Przeszłość w świadomości inteligencji polskiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Szacka Barbara (red.), 1987, *Polska dziecięca: studia*, Instytut Socjologii UW, Warszawa.
- Szacka Barbara, 1992, *„Białe plamy” jako problem socjologiczny*, w: Stefan Amsterdamski (red.), *Historia i wyobrażenia. Studia ofiarowane Bronisławowi Baczce*, PWN, Warszawa.
- Szacka Barbara, 1999, *Nina Assorodobraj-Kula (16 sierpnia 1908 – 6 listopada 1999)*, „Studia Socjologiczne”, nr 4.
- Szacka Barbara, 2000, *Pamięć społeczna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Szacka Barbara, 2000, *Pamięć zbiorowa i wojna. Rzut oka historyka*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 2.
- Szacka Barbara, 2006, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Scholar, Warszawa (Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości, t. 3).
- Szacka Barbara, Anna Sawisz (red.), 1990, *Czas przeszły i pamięć społeczna. Przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa (Studia nad Świadomością Historyczną, t. 3).

- Szacki Jerzy, 1973, *Tradycja i współczesność*, Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych, Warszawa.
- Szacki Jerzy, 2011 [1971], *Tradycja*, wyd. 2 rozszerz., Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Szarota Tomasz, 1997, *Życie z historią lub „żywa historia”. II wojna światowa w świadomości Polaków po 50 latach*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Szarota Tomasz, 2003, *Miejsca zbrodni lat 1939–1945 — zachowane w pamięci, odchodzące w zapomnienie, na nowo odkryte po dziesięcioleciach*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 1.
- Szaynok Bożena, 2004, *Konteksty polityczne obchodów powstania w getcie warszawskim w latach 40. i w pierwszej połowie lat 50.*, „Kwartalnik Historii Żydów Polskich”, nr 2.
- Szpociński Andrzej, 1989, *Przemiany obrazu przeszłości Polski. Analiza sluchowisk historycznych dla szkół podstawowych 1951–1984*, UW, Warszawa (Studia nad Świadomością Historyczną, t. 1).
- Szpociński Andrzej (red.), 2009, *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*, Scholar, Warszawa (Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości, t. 4).
- Szpociński Andrzej, 2010, *Współczesna kultura historyczna*, „Kultura Współczesna”, nr 1.
- Szpociński Andrzej, Kwiatkowski Piotr Tadeusz (red.), 2006, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Scholar, Warszawa (Współczesne Społeczeństwo Polskie Wobec Przeszłości, t. 1).
- Śpiewak Paweł, 2005, *Pamięć po komunizmie, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk.
- Śpiewak Paweł, 2011, *Polskie spory ideowe i nasze rozmowy o pamięci*, w: Marta Bucholc, Sławomir Mandes, Tadeusz Szawieli, Joanna Wawrzyński (red), *Polska po 20 latach wolności*, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Śreniowska Krystyna, 1973, *Kościuszkowski. Bohater narodowy. Opinie o współczesnych i potomnych 1794–1946*, PWN, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 1987, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Ossolineum, Wrocław.
- Tarkowska Elżbieta, 1992, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta (red.), 2002, *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografia, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2006, *Niedocenione dzieło Stefana Czarnowskiego*, w: Janusz Mucha, Włodzimierz Winclawski (red.), *Klasyczna socjologia polska i jej współczesna recepcja*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Tarkowska Elżbieta, 2011, *Collective Memory, Social Time and Culture: The Polish Tradition in Memory Studies*, referat wygłoszony na konferencji „Genealogies of memory in Central and Eastern Europe”, Warszawa, 24 listopada 2011.
- Theiss Wiesław, 1998, *Oral History in Poland*, „Words and Silences. Bulletin of the International Oral History Association” 3, s. 38–40.
- Thomas William I., Florian Znaniecki, 1976 [1918–1920], *Chłop polski w Europie i Ameryce*, uwagi wstępne Józef Chałasiński, Jan Szczepański, tłum. Maryla Metelska, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Tokarska-Bakir Joanna, 2003, *Polska jako chory człowiek Europy? Jedwabne, „postpamięć” i historycy, „eurozine”* <http://www.eurozine.com/articles/2003-05-30-tokarska-pl.html> [29.10.2011].
- Tokarska-Bakir Joanna, 2004, *Rzeczy mgliste. Eseje i studia*, Pogranicze, Sejny, zwłaszcza tekst *Historia jako fetysz*.
- Tokarska-Bakir Joanna, 2008, *Legends of Blood. Anthropology of the Trial*, W.A.B., Warszawa.
- Tokarz Tomasz, 2011, *Koncepcja „polityki historycznej” w myśli konserwatystów polskich*, „Kultura i Historia”, nr 19.
- Tomaszewski Andrzej, 2001, „Polskie miejsca pamięci I”, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, wykład, 17 grudnia 2001.

- Topolski Jerzy (red.), 1981, *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Topolski Jerzy, 1983, *Poszukiwanie nowych źródeł. Historia oralna. Tradycja a relacja*, w: Jerzy Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Topolski Jerzy (red.), 1994, *Studia nad świadomością historyczną Polaków*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Törnquist-Plewa Barbara, 1992, *The Wheel of Polish Fortune: Myths in Polish Collective Consciousness During the First Years of Solidarity*, Lund University, Lund.
- Traba Robert, 2005, „Wschodniopruskość”. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, PTPN-ISP PAN, Poznań-Warszawa.
- Traba Robert, 2006, *Historia — przestrzeń dialogu*, ISP PAN, Warszawa.
- Traba Robert, 2008, *Wkład do badań nad pamięcią zbiorową*, w: Marek Jabłonowski (red.), *Stefan Czarnowski z perspektywy siedemdziesięciolecia*, Warszawa.
- Traba Robert (red.), 2009a, *Akulturacja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, t. 1: *Stereotypy i pamięć*, ISP PAN, Warszawa.
- Traba Robert, 2009b, *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Traba Robert, Sakson Andrzej (red.), 2007, *Przeszłość zapamiętana. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, Borussia, Olsztyn (Historia i pamięć polsko-niemieckiego pogranicza. Warmińska Purda, t. 1).
- Traba Robert, Henning Hahn Hans, Górny Maciej, Kończal Kornelia, 2009, *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Reader dla Autorów i Autorów artykułów na temat polsko-niemieckich miejsc pamięci*, wydanie piąte, październik: http://www.cbh.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=46&catid=21&lang=de [14.10.2011].
- Troebst Stefan (red.), 2010, *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas: Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*, Wallstein, Göttingen.
- Velička Tomáš, 2011, *Najnowsze czeskie badania nad pamięcią średniowieczną*, referat wygłoszony na konferencji „Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu”, Warszawa, 27 stycznia 2011.
- Vasilyev Alexey, 2011, *Russian Memory Studies in the Context of Actual World Trends*, referat wygłoszony na konferencji „Genealogies of memory in Central and Eastern Europe”, Warszawa, 24 listopada 2011.
- Wawrzyniak Joanna, 2009, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Trio, Warszawa.
- Wawrzyniak Joanna, 2011, *History and Memory: The Social Frames of Contemporary Polish Historiography*, tłum. Guy Torr, „Acta Poloniae Historica”, t. 103.
- Welzer Harald, 2009, *Materiał, z którego zbudowane są biografie*, w: Magdalena Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków.
- Welzer Harald, 2010, *Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masowych mordów*, tłum. Magdalena Kurkowska, Scholar, Warszawa.
- Werner Andrzej, 2006, *Pamięć i władza. Komu służy polityka historyczna?*, „Przegląd Polityczny”, nr 26.
- Wierzchoś Dariusz, 2008, *Zwyczajne życie zwykłych ludzi. Losy archiwum Towarzystwa Przyjaciół Pamiętnikarstwa*, „histmag.org” z 10.04.2008, <http://histmag.org/?id=1750> [29.10.2011].
- Wigura Karolina, 2011, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia polityki*, Scholar, Warszawa.
- Wiszewski Przemysław, 2008a, *Domus Boleslai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław [wyd. ang. *Domus Boleslai: Values and Social Identity in Dynastic Traditions of Medieval Poland (c. 966–1138)*, tłum. Paul Barford, Brill, Leiden-Boston 2010].
- Wiszewski Przemysław, 2008b, *Dla wszystkich starczy miejsca pod wielkim dachem historii*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich”, nr 2–3.

- Wiszniewicz Joanna, 2008, *Życie przecięte. Opowieści pokolenia Marca*, Czarne, Wołowiec 2008.
- Wiślicz Tomasz, 2010, *Historiografia polska 1989–2009. Bardzo subiektywne podsumowanie*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 5–6.
- Witek Piotr, 2009/2010, *Geschlossene und offene Geschichtspolitik. Die polnische Dimension des europäischen Ringens mit der Vergangenheit*, tłum. Sandra Ewers, „Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften“ Folge 3, s. 23–50.
- Wojciechowski Jakób, 1930, *Życiorys własny robotnika*, z przedm. Stefana Szumana; przygotował do druku Józef Chałasiński, Księgarnia Uniwersytecka, Poznań.
- Wolff-Powęska Anna, 2007, *Polskie spory o historię i pamięć. Polityka historyczna*, „Przegląd Zachodni”, nr 1.
- Wolff-Powęska Anna, 2011, *Pamięć — brzemień i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Zysk i S-ka, Warszawa.
- Wollasch Joachim, Karl Schmid (red.), 1984, *Memoria: der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, Fink, München.
- Wójcik Adrian, Bilewicz Michał, Lewicka Maria, 2010, *Living on the Ashes: Collective Representations of Polish-Jewish History among People Living in the Former Warsaw Ghetto Area*, „Cities”, t. 27, s. 195–203.
- Wójcik Rafał (red.), 2008, *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period*, Biblioteka Uniwersytecka, Poznań.
- Wóycicka Zofia, 2009, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*, Trio, Warszawa.
- Wrześniński Wojciech, Włodzimierz Suleja, 1981, *Problemy potocznej świadomości historycznej mieszkańców Warmii i Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1.
- Wydra Harald, 2001, *Polityka wobec przeszłości w Polsce i w Niemczech — dekomunizacja i denazyfikacja*, w: Paweł Kuglarz (red.), *Od totalitaryzmu do demokracji*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Zakrzewski Stanisław, 1963 [1908], *Kultura historyczna*, w: Marian Henryk Serejski (red.), *Historycy o historii*, tom 1: *Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918*, PWN, Warszawa.
- Zaleski Marek, 2004, *Formy pamięci, słowo/obraz terytorii*, Gdańsk.
- Zalewska Anna, 2011, *Archaeology (of Second Degree) as the Element of the World of Cultural Representations*, „Annalecta Archeologica Ressoviensia”, t. 4, s. 119–154.
- Zalewska Anna (w druku), *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, w: Stanisław Tabaczyński i in. (red.), *Przeszłość społeczna. Próby konceptualizacji w ujęciu archeologów, historyków, antropologów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Zaremba Marcin 2001, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Trio, Warszawa.
- Zawadzka Anna, 2009, *Żydokomuna. Szkic do socjologicznej analizy źródeł historycznych*, „Societas / Communitas”, nr 2.
- Zawodny Janusz Kazimierz, 1962, *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Zawodny Janusz Kazimierz, 1971, *Zum Beispiel Katyn. Klärung eines Kriegsverbrechens*, Verlag Information und Wissen, München.
- Ziębińska-Witek Anna, 2005, *Holocaust — problemy przedstawiania*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Ziębińska-Witek Anna, 2011, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holocaustu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Znanięcki Florian, 1931, *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*, PIS, Poznań.
- Żychlińska Monika, 2009, *Muzeum Powstania Warszawskiego jako wehikuł polskiej pamięci zbiorowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.

POLISH MEMORY STUDIES: TRADITIONS, CONCEPTS, (DIS)CONTINUITIES

Summary

The article critically examines the history and recent developments of the Polish memory studies. The authors trace the genealogies of this intellectual field, starting with categories formed by Stefan Czarnowski, Marcei Handelsman, Kazimierz Kelles-Krauss, Ludwik Krzywicki, Florian Znaniecki, and Nina Assorodbraj-Kula. Then, they describe reformulations and varied methodological application of memory concepts within Polish historical studies, cultural studies, as well as within qualitative and quantitative sociology. They also summarize main research themes and projects conducted up to date. Finally, they point out to some flaws within the field having to do with its institutional weakness and the selective reception of western intellectual traditions.

Key words/słowa kluczowe

history of Polish social sciences and humanities / historia polskich nauk społecznych i humanistycznych; memory studies / studia pamięcioznawcze; methodology / metodologia